

## Konferencija „Baltijos kelias – kelias į laisvę“

Lietuvos Respublikos Seimas, 2009 m. gruodžio 4 d.

**BRONISLOVAS GENZELIS.** Konferenciją pradedame. Pirmiausia aš norėčiau paaiškinti, kodėl šią dieną, nes kai kam kyla daug klausimų. Yra gruodžio 24 d., kai TSRS liaudies deputatų suvažiavimas pripažino, kad šita sutartis yra niekinė. Tokiu būdu faktiškai buvo pripažinta, kad visų mūsų respublikų buvimas imperijoje yra neteisėtas, nepagrįstas. Tai galutinai atvėrė mums teisinį kelią į nepriklausomybę, todėl išvakarėse... Mes žinome, kad 24 d. yra Kūčios, todėl reikia truputį anksčiau, ir šita konferencija kaip tik derinama prie tos datos.

Dar aš norėčiau priminti, kad 1989 m. rugsėjo 29 d. įvyko tos komisijos narių konferencija, kurioje dalyvavo iškiliausi mūsų ir tos komisijos žmonės. Mes turime tokį trumpą videofilmuką. Prieš pradėdami, taip vizualiai prisiminkime. Tas videofilmukas padės vizualiai prisiminti, kaip tai atrodė. Paskui, spalio 2 d., mes, 40 Lietuvos deputatų, tai yra Lietuvoje rinkti (Lietuvoje buvo 42, tai tik 2 nepasirašė) deputatai, pasirašėme ir viešai iš tribūnos perskaitėme ir įteikėme šitą protestą, kad mes žinome, kad TSKP CK pasmerkė ir Baltijos kelią, ir mūsų elgesį. Tai sukėlė didžiulį šoką, nes pirmą kartą viešai iš suvažiavimo tribūnos kažkokia grupė delegatų paskelbė, kad jie laikosi nuomonės, jog TSKP CK neturi teisės kištis į jų vidaus reikalus. Faktiškai pirmą kartą iš tribūnos buvo paneigtas tuometinės Konstitucijos 6 straipsnis. Iki to laiko jis buvo laikomas kaip neginčytinas ir šventas. Mane labai domina to meto reakcija salėje. Salėje buvo ne tai kad šurmulyš, bet salė buvo ištikta, kaip prisimena D. Ivanas, šoko. Niekas neišdrįso protestuoti, tik M. Gorbačiovas prezidiume pradėjo sukinėtis, dairytis ir gaudyti orą, kas čia. Paskui, kai mes išėjome, visi buvom sveikinami. Kai kas klausė, kodėl nebuvo mūsų kaimynų latvių ir estų. Problema buvo, bet ji buvo kitokia. Mūsų delegacija buvo kompaktiška, o jų delegacijos nebuvo tokios kompaktiškos. Jeigu pusė pasirašo, o pusė ne, tai iškyla daugybė tokių problemų. Tada ir M. Gorbačiovas galėtų... Tai mes jau bendru sutarimu priėmėme tokį sprendimą, kad mes pirmieji darome šitą iššūkį imperijai.

Dabar prašyčiau pademonstruoti tą filmą. (*Rodomas filmas*)

*Matoma paroda apie Baltijos kelių eksponuojama Maskvoje.*

*SSRS liaudies deputatų sudarytos komisijos „Dėl Tarybų Sąjungos–Vokietijos 1939 m. nepuolimo sutarties politinio ir teisinio įvertinimo“ narių spaudos konferencijos Maskvoje pasisakymų ištraukos.*

*Dainis IVANS (Komisijos narys, Latvijos liaudies fronto pirmininkas). Šios dienos priežastis labai aiški ir kartu liūdna. Penktais perestroikos ir viešumo metais pas mus tiesa yra kaip deficitas. Ne laikraštis „Tiesa“, o tikroji tiesa. Tai liečia ir J. Stalino užsienio politiką.*

*Jurijus AFANSJEVAS (Komisijos pirmininko pavaduotojas, Rusija). Šiandien mums reikalinga tiesa, kad ir kokia karti ji būtų. Tiesa apsivalymo, atgailos vardan, naujų tautų santykių vardan. Mes ne tik privalome, bet turime teisę ją pasakyti arba atsisakyti savo įgaliojimų ir nedangstyti tiesos jos ne visu pasakymu, kažkokiu valstybinio statuso demokratiškumu ar dar kokiom nors kategorijom. Mūsų tiesa greitai bus pasakyta ir suformuluota, bet kol viso to nepadarysime, turime dirbti pagal savo sąžinę ir istorinę tiesą.*

*Edgaras SAVISARAS (Komisijos pirmininko pavaduotojas, Estijos liaudies fronto vadovas). Tuo mes išreiškiame savo susirūpinimą dėl nepateisinamo elgesio, t. y. publikacijų ir atsisakymo viešai paskelbti Vokietijos ir Sovietų Sąjungos slaptuosius protokolus. Kiekviena mūsų tylos diena yra prieš mus. Protingas požiūris, kaip čia sakoma, mums nieko neduos.*

*Igor GRAZIN (Komisijos narys, Estija). Realistai mano, kad nacionalinės teisės priklauso tikrai tam tikroms tautoms, bet kai kurias tautines teises turi ir Sovietų Sąjungos respublikos. Mes manome, kad neteisinga manyti, jeigu vieni nacionaliniai interesai persekiojami kitų nacionalinių interesų vardan.*

*Vytautas LANDSBERGIS (Komisijos narys, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo tarybos pirmininkas). Aš norėčiau atkreipti dėmesį, svarstant šį klausimą, į tai, kad mes turime ne tik šio protokolo, šios sutarties problemą, aneksijos problemą. Šiandien mes turime labai didelę šiandieninio gyvenimo problemą. Viešumas yra kaip perestroikos garantija. Taigi mūsų veikla – tai kova už pertvarką, už viešumą.*

*Endel LIPPMAA (Komisijos narys, Estija). Mes turėtume pasakyti, kad alternatyvos nebuvo. Tai buvo kaip ir savigyna ir dėl to buvo užimtos svetimos teritorijos. Bet net ir 1940 m. pabaigoje, deja, lapkričio 20–30 d., buvo Molotovo ir Ribentropo derybos dėl vadinamojo „trijų prisijungimo prie pakto“. Tai buvo naujas pasaulio padalijimas, grynai imperialistinis pasaulio padalijimas. Dėl to nekyla jokių abejonių. Todėl aš nesu įsitikinęs, kad tai, kas įvyko 1939 m., buvo savigyna. Buvo alternatyvų*

*Kazimieras MOTIEKA (Komisijos narys, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo tarybos narys). Į klausimą, aš manau, čia ir atsakėme. Aš noriu konkrečiu pavyzdžiu parodyti, kad maištaujame ne mes, o maištauja kaip tik aukščiausieji valdžios ešelonai, spaudžiami partijos.*

*J. AFANASJEVAS. Praktika, man atrodo, turi didelę reikšmę. Visa santykių tarp buvusių sovietinių respublikų normalizavimo istorija priklausys nuo to, kiek mes pasirengę pasakyti visą tiesą apie tai, kas buvo 1939 m. ir ne tik 1939 m. Tai iš tikrųjų turi didelę reikšmę ne tik moraline prasme, teisine prasme, bet ir grynai praktiškai. Mes kalbame apie naują Sovietų Sąjungos sanklodą, koku pagrindu tai vyks, kuo mes remsimės.*

*Tiesos pripažinimas ir garsiai kalbėti apie tą tiesą dar nereiškia, kad šiandien mes jau iškart turime pasakyti apie tai, ar išeina, ar neišeina tam tikros respublikos iš Sovietų Sąjungos sudėties. Šis klausimas sprendžiamas laisva valia. Jį sprendžia Baltijos šalių tautos.*

**AURIMAS TAURANTAS.** Gerbiamieji, leiskite ir man pasveikinti konferenciją. Manau, kad šis filmas buvo tikrai gera ir prasminga įžanga į konferenciją. Profesorius kalbėjo apie tai, kad gruodžio 24 d. yra jubiliejus, nes kaip tik tada Sovietų Sąjunga paskelbė, kad Molotovo–Ribentropo paktas negalioja nuo pat jo pasirašymo pradžios. Tada, džiaugdamiesi šia pergale, pasiekta Lietuvos ir kitų Baltijos šalių tuometinių deputatų didžiulėmis pastangomis, taip pat su jų kolegų, tokių kaip čia kalbėjęs Jurijus Afanasjevas, Rusijoje pagalba, kažin ar manėme, kad po 20 metų dėl šios sutarties kils tarptautinėje arenoje tiek debatų ir tiek neteisingų interpretacijų. Dėl to mūsų konferencija įgauna dar didesnę prasmę ir didesnį aktualumą. Todėl manau, kad šios dienos darbas iš tikrųjų įneš savo indėlį į tas labai mums svarbias diskusijas. Pradėti konferenciją kviečiu Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininkę I. Degutienę. (*Plojimai*)

**IRENA DEGUTIENĖ.** Gerbiamieji konferencijos dalyviai, viešnios ir svečiai, iš tiesų šiandien labai smagu matyti pilną Kovo 11-osios salę. Čia susirinko žmonės, kuriems ne tas pat, kokioje Lietuvoje gyventi. Čia susirinko žmonės, kuriems labai svarbi laisva, nepriklausoma Lietuva.

Taigi šiemet mes minime 20-ąsias Baltijos kelio ir 70-ąsias Ribentropo–Molotovo pakto metines. Dvi glaudžiai susijusios datos, du istoriniai įvykiai, nepaisant daugybės apie juos parašytų knygų, sukurtų filmų, daugybės mokslinių ir kūrybinių refleksijų, iki šiol lieka gyvi emocijų ir sąmonės jauduliai. Iki šiol Baltijos kelio negalime prisiminti be jaudulio, o Lietuvos ir jos kaimynų padalijimo metinių – be nuoskaudos ir klausimo: kodėl ir kaip tai galėjo įvykti XX a. vidurio Europoje?

Mūsų ir mūsų kaimynų nelaimei, Baltijos šalys visą XX a. buvo didžiųjų valstybių geopolitinių mainų arena, savotiška pilkoji saugumo zona. Geriausiu atveju šalims buvo lemta tapti placdarmu, barjeru, sanitarine ar buferine zona, blogiausiu – tapti tiesioginiu dviejų diktatūrų mainų objektu. Lietuvai teko būtent tokia lemtis. Ir jos padarinius žino visas pasaulis.

Rytų ir Vidurio Europa jau 20 metų iš naujo mokosi nebijoti tiesos, iš naujo mėgina realizuoti žodžius, kad tiesa padaro mus laisvus. Juk pirmiausia tiesos vedami prieš 20 metųėjome į Baltijos kelią ir tikėjome, kad keičiasi pasaulis, keičiasi Europa ir kad niekada daugiau cinizmui ir prievartai nebus atrištos rankos kaip XX a. viduryje. Kad niekada daugiau nebus grasinama mums, kaip žmonėms, ir mums, kaip tautai. Bet ar viltys, kurios lydėjo mus Baltijos kelyje, tapo realybe? Ar jau tikrai esame laisvi ir saugūs? Turbūt ne tik man, bet ir jums pirmiausia į galvą ateina mintis, jog narystė NATO ir Europos Sąjungoje užkerta kelią niūriai perspektyvai.

Tačiau pažvelkime į dabarties pasaulį atidžiau ir pamatysime, kad per 20 metų pasikeitė įvairių jėgų veiklos metodai ir priemonės, tačiau motyvai, logika išliko ta pati. Ar galime laikyti pasaulį pasikeitusiu iš esmės, jei karines intervencijas ir slaptus geopolitinius sąmokslus keičia energetinis šantažas, informacinės atakos ir dvišaliai susitarimai, griau-nantys visą Europos saugumo architektūrą? XX a. kalbėjome apie geografinius įtakos zonų perdalijimus. Bet juk dabartiniai susitarimai energetikos, ekonomikos, kitose srityse grindžiami lygiai tais pačiais išskaičiavimais.

Visi atsimename, kaip valstybės, išdrįsusios garsiai ir atvirai pasipriešinti tokiems veiksams, buvo apkaltintos praleidusios progą patylėti. Ar Europa nepakankamai

pasimokė iš savo tylėjimo netiesos akivaizdoje, kai XX a. viduryje buvo draskoma Čekoslovakija, Lenkija, Baltijos valstybės? Esu tos nuomonės, kad priklausymas politinei ir gynybinei šeimai pirmiausia naudingas tuo, kad kiekvieno tos šeimos nario pozicija yra gerbtina ir turi savo teises. Antraip turėsime pripažinti, kad nei NATO, nei Europos Sąjunga negarantuoja saugumo ir stabilumo, nes didžiųjų valstybių susitarimai gali šią narystę tiesiog formalizuoti.

Kaip tik todėl mūsų regiono valstybės turi bendrai ir sutelktai siekti, kad NATO ir Europos Sąjunga nuolat įrodinėtų savo gebėjimus spręsti visų valstybių narių problemas. Pabrėžiu – visų, nepriklausomai nuo jų dydžio, geopolitinės padėties ar kitų kriterijų. Stiprios, veiklios ir demokratiškos tarptautinės organizacijos – tai vienintelė galimybė Baltijos šalims ištrūkti iš pilkosios saugumo zonos. Turime siekti, kad NATO ir Europos Sąjungos dokumentuose įtvirtintas solidarumo principas neliktų tik popierine nuostata, o realiai veiktų sprendžiant visoms regiono valstybėms svarbius klausimus.

Tai sakydama tikrai nenoriu perkelti atsakomybės tarptautinėms organizacijoms už mūsų sprendimus. Daugelį problemų turime spręsti patys – savo valstybėse, savo regione. Istorinė patirtis liudija, jog, tarkime, kai tik Lietuvos ir Lenkijos santykiuose atsirasdavo geopolitinis pleištas, kai tik Lietuvos ir kaimyninių Baltijos šalių santykiai atšaldavo ar nustodavo bendrumo, greitai visas regionas tapdavo didžiųjų valstybių politiniu įkaitu. Antikinį principą „skaldyk ir valdyk“ didžiosios diktatūros šioje Europos pusėje realizavo tikrai sėkmingai. Todėl mums iš šių istorinių pamokų būtina pasimokyti ir nekartoti klaidų. Būtina stiprinti Baltijos ir viso regiono šalių vienybę, kad konkurencija dėl nereikšmingų detalių neužgožtų strateginių tikslų.

Beje, ir mums, Lietuvai, būtina susivokti, kokie esame ir kokie norime būti, kokį savo valstybės vaidmenį matome Rytų ir Vidurio Europoje. Ar šiandien pasigirstančios kalbos apie mūsų valstybę kaip apie kažkokį tiltą ar koridorių neprimena jau minėtų istorinių pastangų paversti mus pilkają zoną? Ar tikrai išnyko grėsmė, pretenduojant tapti koridoriumi, iš tikrųjų tapti pereinamuoju kiemu? Todėl Baltijos kelias – mūsų kelias į laisvę – be istorinio ir politinio matmens, turi ir labai ryškų moralinį matmenį. Jis dažnai nuvertinamas dėl interesų, tačiau būtent jis laiko tautų, valstybių ir organizacijų pamatus. Todėl šiandien, kuriant politinę, ekonominę ir moralinę Europos Sąjungą, visos Bendrijos narės turi laikytis bendros istorijos sampratos. Kol didelė Vakarų Europos visuomenės dalis nesupras, kodėl mes vienodai smerkiame ir komunistinius, ir nacių nusikaltimus, Europa nebus galutinai suvienyta – mus tebeskirs moralinė Berlyno siena.

Neturėdami bendro požiūrio į politinį teisingumą, nekreipdami dėmesio į dalies Europos valstybių išgyventą istoriją, negalėsime kalbėti apie darnios ir vieningos politinės ir vertybinės Sąjungos kūrimą. O į Baltijos kelią ėjome vedami būtent šio tikslo – tolyn nuo Molotovo–Ribentropo melo ir cinizmo, atgal į savo istorinės paskirties vietą – į Europą, kurią be diplomatijos ir ne iš mandagumo norėtume pavadinti mūsų, savo Europa. Šio bendrumo jausmo pirmiausia linkiu mums visiems ir, aišku, šiai konferencijai. Dėkoju. *(Plojimai)*

**A. TAURANTAS.** Dėkojame Pirmininkei už tikrai prasmingus žodžius. Manau, mūsų dalyvavimas įvairiose tarptautinėse organizacijose kaip tik ir remiasi vertybiniais principais, kas savaime prieštarauja tos moralinės Berlyno sienos, kaip minėjo Pirmininkė, iškilimui

arba, jeigu laikysime, kad tokia tebeegzistuoja, jos griovimui. Dar, manyčiau, turėtume atsiminti tolesniuose konferencijos debatuose, kad detalės neužgožtų mūsų strateginių tikslų, kaip mes dažnai matome mūsų kasdieniniuose debatuose, kai ginčijamės dėl detalių, o svarbiausius tikslus dažnai pamirštame.

Norėčiau paprašyti tebestovinčių ir priminti, kad dar yra vietų prekyje, visi galite atsisėsti. Pradėdami konferenciją turbūt nepaminėjome, ką reikėtų padaryti.

Konferencijoje dalyvauja daug svečių iš Jungtinių Amerikos Valstijų, Latvijos, Estijos, Lenkijos, Moldovos, Rusijos, taip pat užsienio valstybių ambasadų, reziduojančių Lietuvoje, ambasadoriai ar kiti diplomatai. Be abejo, Lietuvos Respublikos Seimo nariai, Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės akto signatarai, Sąjūdžio žmonės, įvairių valstybės institucijų atstovai, kitų visuomeninių organizacijų atstovai, tremtiniai, istorijos mokytojai, studentai, moksleiviai. Ačiū visiems, gausiai susirinkusiems į šią konferenciją.

Dabar džiaugiuosi galėdamas suteikti sveikinimo žodžiui tribūną profesoriui Vytautui Landsbergiui, Europos Parlamento nariui. (*Plojimai*)

**VYTAUTAS LANDSBERGIS.** Sveiki, ponie Pirmininke, ekscelencijos ambasadoriai, visi garbingi pareigūnai, kolegos parlamentarai ir labai mus džiuginantys svečiai!

Kai mane pakvietė pasakyti kokį žodį sveikinimui, galvojau, ką dar galima pasakyti. Jau Baltijos kelią minėjome ne vieną kartą, nebent apie tai, kad Baltijos kelias tęsiasi. Aš noriu pažvelgti dar vienu kampu.

Baltijos kelias – ar buvo jis iš tikrųjų?

Kai ateina kavinių filosofai ir sako: ei, šiandien jau žmonių nesurinktum! – nėra prasmės ginčytis. Šiandien tai ne vakar. O rytoj tai ne šiandien. Atrėžk praeitį ir ateitį, ir pasilikę miglotoje dabartyje tikrai suabejosim, ar buvo iš viso kažkoks Baltijos kelias.

Juolab, kai žymūs politikai ir politiniai mąstytojai įtikinėja, jog kaip tik tai yra naudingas buvimo būdas, tikrai dabartyje. Išsitraukei seną finką, nupjovei viską sau už nugaros – ir Baltijos, ir kitus kelius, kuriais atėjome, – ir skrendi lengvas lengvas nelyginant plaštakė palydovė ar melsvas debesėlis į šviesią ateitį, lengvai lengvai pagazuotą, tikriausiai „Gazpromo“.

Tokia receptūra norima įpiršti jaunesnėms kartoms.

Bet vyresnieji, kurių dar neaplinkė daktaras Alzheimeris, atsimena, kokiais keliaisėjome į Baltijos kelią.

Buvo ir tas kelias, prie kurio liepos palinko, liudydamos Tėvynės šauksmą.

Buvo ir paauglių karta, dar neišėjusi į miškus aukos keliu, bet jau Nepriklausomybės paskiepyta.

Dainuodavom Lietuvos karių dainas: „Kelias tolimas, bet mielas“, „...kai žengia broliai savanoriai Tėvynės vieškelio plačiu“, tartum kažkaip regėjom tą laiką, kai „užtvarų nebus keliams“ ir žengsim patys tuo vieškelio plačiu, o „širdy šviesi šviesi laisvė, ginklas ant pečių“.

Atsiprašau brolių liberalų ir buvusio ministro Juozo Oleko, kuriems toks vaizdas nepatiktų; ir tokios moksleivių arba pareigos šauktinių dainos, keliančios dvasią, būtų nemielos; bet jose anuomet, kai užtraukdavo dar ne visai tarybiniai Kauno aušrokai, teberuseno Vasario 16-oji ir būsimas Baltijos kelias. Tereikėjo pajusti gerą vėją. „Bunda jau Baltija!“ – ir močia Baltija, ir nemunai išnešė ledus į laisvę. Dar kiek vėliau, po kelerių metų, atsirado tokia kunigo Arnašiaus daina „Nemunais į laisvę“. Aidas dar gyvos dvasios.

Todėl iš tikrųjų sakau jums, ponios ir ponai deputatai, Baltijos kelias neturi pabaigos. Jame mums pridaužė duobių, iškniso kaip reikiant. O vis dėlto į jį mus tebešaukia – į atgimusios, o ne išsigimusios, Lietuvos kelią – tokie įtartini, atsilikusių pažiūrų veikėjai kaip Kudirka, Basanavičius, Maironis... Net oficialiame chorų repertuare (laikais, kuriuos prisimenu) dar šmėkštelėjo „Paimsim arklą, knygą, lyrą ir žengsim Lietuvos keliu“. Dabar užtat iš visų ekranų siūloma tik bindzinėti tarp diskotekos ir kazino. Kuo daugiau pristeigsime tu vienarankių, tuo trumpesnis, patogesnis bus mūsų naujasis kelias į nieką. Gal tikrai turėtume viską pamiršti, kas buvo, ir neklausyti primenančiųjų, save persukti, „persikrauti“ iš nesamų, tik plepamų baterijų taip naujai, kad net uždainuotume kokios sukakties progą ana pakilia gaida „Minga jau Baltija!“? – Tai jau būtų lietuviško postmodernizmo viršūnė.

Šiandien dar ne to čia susirinkome. Palaikykim liaudies išmintį: eiti ir eiti, atsiminti ir žinoti, nes kai sustosi – akmeniu pavirsi.

Tiek buvau numatęs pasakyti per savo pasveikinimą šiai svarbiai konferencijai. Bet kilo pagunda, pamačius kronikinį filmą konferencijos pradžioje, nes kai ką galima ir tiksliau apibūdinti, priminti. Apie istorines aplinkybes 1989 metų vasarą. Prieš Baltijos kelią ir po jo.

Žinoma, Molotovo–Ribentropo pakto su visais slaptaisiais protokolais panaikinimas Maskvoje buvo labai didelis ir iki šiol neįvertintas dalykas. Bet tai, ką mes matėme čia, buvo dar vasarą. Artėjo Baltijos kelias ir mes, Baltijos laisvės sąjūdžių veikėjai, stengėmės, kad Liaudies deputatų suvažiavimo komisijos išvados būtų suformuluotos, patvirtintos ir paskelbtos prieš Baltijos kelią, kad ten jau skambėtų. Buvo tie, kurie to nenorėjo. Tai, be abejo, centro žmonės, matyt, ir pats M. Gorbačiovas, todėl atsidūrėme savotiškoje situacijoje: išvados jau surašytos, komisija dirbo negailėdama jėgų ir laiko, jos pateiktos komisijos pirmininkui A. Jakovlevui, trūksta tik jo parašo. Matyt, M. Gorbačiovas manipuliavo per savo patikėtinį, iš esmės padorų žmogų Aleksandrą Jakovlevą, kuris irgi negalėjo eiti prieš šefo valią, kad nebūtų tų išvadų prieš 50 metų išdavystės sukaktį. Tada mes nutarėme, juolab kad pasirodė A. Jakovlevo interviu „Izvestijose“ su kai kuria netiesa, deja, mes nutarėme, čia daugiausia pasidarbavo maskviečiai, pirmiausiai Jurijus Afanasjevas, kurį matėme kalbantį filme, kad mes turime padaryti viešą spaudos konferenciją ir paskelbti, kad jau yra išvados ir kokios jos yra. Formaliai, be abejo, be pirmininko parašo, tai jų kaip ir nėra, bet kad nebūtų taip, kaip parašyta laikraštyje – na, komisija taip ir nepadarė iki šiol išvadų. Atsiprašau, komisija padarė, bet yra naudoti manipuliavimo būdai. Tai tą mes norėjome išryškinti Maskvoje toje konferencijoje, ir įvairius kitus dalykus. Čia priminė, ką aš kalbėdavau tam tikra linija, ką paskui pasakė ir K. Motieka, kad mes nesame maištininkai, mes giname tą principą: *perestroika*, viešumas, o čia mums viešumą užspaudinėja. Mums kaip tik neleidžia paviešinti to, kas jau nuspręsta, suformuluota.

Tai štai kokiomis aplinkybėmis, kodėl buvo reikalinga ta spaudos konferencija ir ką ji reiškė. Čia, žinoma, buvo tam tikras maištas, maištas prieš biurokratiją ir prieš jos manipuliacijas, prieš aukščiausią partinę biurokratiją. Ir išvados tapo viešos. Iki jų patvirtinimo gruodžio 24 d. dar buvo netrumpa istorija, kurios aš čia nepasakosiu, yra kai kur ir aprašyta.

Bet „Baltijos kelias“ įvyko, nuskambėjo, sukėlė baisų pyktį Maskvoje su grasinimais. Po savaitės Bundestage kalbėjo Helmutas Kolis, minėdamas 50-ties metų sukaktį, kai Vokietija, nors jis to nesakė, ir Sovietų Sąjunga (jis buvo mandagus, to mandagumo iki šiol turime per akis), kai Vokietija atseit viena pradėjo karą. Kas buvo svarbu? Kad jis pasakė apie Vokietijos atsakomybę už Baltijos šalių likimą. Tai buvo nepaprastai nauja ir svarbu. Žinoma, bet tai buvo pasakyta pačioje viršūnėje. Būtų gerai, kad tose viršūnėse tai būtų nepamiršta ir apie atsakomybę už Baltijos šalių likimą iki šiol.

Yra palyginimų, yra pastabų apie Berlyno sienos tolesnį egzistavimą ir sąmonėje, ir ne tik sąmonėje, ir politikoje. Ir galų gale naujai statoma Berlyno siena išilgai Baltijos jūros, pagal ją mes ir vėl būsime palikti Rusijos pusėje. Būtų gerai, kad H. Kolis apie tai pamąstytų, jeigu būtų tokios aplinkybės. Bet tegul mąsto, kas gali mąstyti. Mūsų šios dienos konferencija yra vienas iš tų žingsnelių, kurie kaip lašas po lašo vis tiek turi kristi į labai kietą akmenį. Ačiū už jūsų dėmesį. (*Plojimai*)

**A. TAURANTAS.** Ačiū gerbiamajam V. Landsbergiui už įkvepiančius žodžius ir prasmingą istorijos priminimą. Dabar į tribūną kviečiu Dainį Ivansą, Latvijos „Tautas Frontes“ pirmininką. (*Plojimai*)

**DAINIS IVANS.** Gerbiamasis prezidiume, gerbiamieji draugai, kai kurie dabarties istorijos tyrinėtojai ne taip jau retai bando pasakyti, kad laisvė, kurią įgijo trys Baltijos valstybės, buvo kažkas iš aukščiau duota istorijos, duota be kokių nors ypatingų sunkumų, be kokios nors ypatingos kovos už laisvę. Visa tai vyko praeito amžiaus pabaigoje. Tik tie, kurie išgyveno tuos laikus ir dalyvavo toje kovoje, aš pabrėžiu – kovoje, gali suprasti, kad tai toli gražu ne taip. Tai buvo kova, žinoma, tai nebuvo kančių keliai, bet tai buvoėjimas peilio ašmenimis. Tai buvo taiki, neprievartinė kova, tačiau gana įtempta ir gana agresyvi kova.

Mums reikia atminti tas dienas, reikia prisiminti, kokia buvo didelė konsolidacija mūsų tautų, mūsų nepriklausomybės judėjimų. Mes atsimename 1988 m. lapkričio mėn., po Latvijos Liaudies Fronto steigiamojo suvažiavimo, kai Lietuvoje jau buvo ir Sąjūdis, – mūsų judėjimų lyderiai susitiko Rygoje ir nusprendė, kad mes turėtume atkurti Baltijos Tarybą. Kitais metais tai ir įvyko, tai buvo Baltijos Asamblėja. Tačiau tuometinio mūsų susitikimo priežastis, kaip daug kas atsimena, buvo ta, kad Kremliaus valdžia bandė pakeisti Sovietų Sąjungos Konstituciją, kuria niekas iš mūsų nebuvo patenkintas. Tačiau M. Gorbačiovo projektas siekė apsunkinti ir taip jau sudėtingą respublikų išėjimo iš Sovietų Sąjungos kelią. Tuomet mes surinkome apie 3 mln. parašų, juos pasiuntėme į Kremlių. Tai buvo pirmasis toks precedentas ne tik buvusioje Sovietų Sąjungoje, bet ir visoje Rytų Europoje, tai buvo tiesioginės demokratijos pavyzdys, kai tauta pareiškė savo sprendimą, savo pasipriešinimą imperijai. Paskui jau įvykiai klostėsi audringai ir jie vertė mus, tų įvykių režisierius, labai įtemptai dirbti. Pirmiausia buvo įkurta Baltijos Asamblėja. Jos pirmas sprendimas buvo pasiekti, kad būtų denonsuotas Molotovo–Ribentropo paktas. Be kita ko, mūsų tikslas buvo dalyvauti Sovietų Sąjungos liaudies deputatų rinkimuose. Latvijoje

požiūris į dalyvavimą tokiuose rinkimuose buvo nevienareikšmis, tačiau mes nusprendėme sukurti bendrą Baltijos parlamentinę deputatų grupę ir tai mums pavyko.

Šiandien taip pat svarbu prisiminti, kai mes prisimename dvidešimties metų kelią, ir pačią silpniausią mūsų vienybės grandį. Buvo keletas priežasčių. Visų pirma Rygoje buvo Sovietų Sąjungos Baltijos apygardos karinių pajėgų štabas. Čia buvo 20 tūkst. sovietų kariškių, Rygoje, kaip Sovietų imperijos pramonės centre, buvo labai daug karinės pramonės. Latvijoje buvo sparnuotųjų raketų bazė (šios raketos turėjo atomines galvutes), todėl Latvijoje buvo labai daug emigrantų iš visos Sovietų Sąjungos. Tautinė sudėtis buvo labai marga. Čia buvo reakcingiausia komunistų partija, jai vadovavo jos ideologinis lyderis, dabar Europos Parlamento deputatas Alfredas Rubikas. Tik paskelbus Latvijos nepriklausomybės deklaraciją jis M. Gorbačiovui tiesiai pareiškė, kad būtina įvesti Latvijos teritorijoje Prezidento valdymą arba diktatūrą ir taip, galima sakyti, susidoroti su Baltijos tautomis.

Reikia taip pat prisiminti, koku būdu 1989 m.ėjome prie to lemtingo balsavimo Liaudies deputatų suvažiavime. Kaip jau sakiau, jau buvo Baltijos Asamblėja, mūsų bendra platforma, mūsų dokumentai. Liaudies deputatų suvažiavime į pasaulio istorijos sceną išėjo Baltijos deputatų grupė, labai glaudžiai bendradarbiaujanti su Rusijos regionine deputatų grupe. Mes prisimename pirmas suvažiavimo minutes, kai Latvijos delegacijos deputatas privertė salę atsistoti ir visiems prisiminti kruvinuosius balandžio įvykius Tbilisyje. Turėjo atsistoti ir visi KGB generolai, ir kariškiai, net ir tie, kurie vadovavo tam susidorojimui Gruzijoje. Nuo tokio politinio akto prasidėjo Liaudies deputatų suvažiavimas ir nuo to prasidėjo nauja istorijos kryptis. Nuo to prasidėjo, mano nuomone, ir labai įtempta, kartais neviltinga kova už Molotovo–Ribentropo pakto ir slaptųjų protokolų pripažinimą niekiniais nuo jų pasirašymo momento. Tie, kas ten dalyvavo, prisimena ir mūsų gudrybes, ir mūsų demaršus, kai mes, visi Baltijos deputatai, išėjome iš suvažiavimo salės.

Taip pat turiu priminti ir pasakyti, čia kalbėjau apie Latvijos delegaciją, kad nepaisant Latvijos sunkumų, tos sudėtingos situacijos, buvusios mūsų šalyje prieš nepriklausomybės paskelbimą, Latvijos deputatų dauguma buvo už nepriklausomybę, už Baltijos kelią, tik dvylika deputatų, kuriems vadovavo tas pats liūdnai pagarsėjęs A. Rubikas, buvo prieš ir nepasirašė mūsų bendrų reikalavimų. Po diskusijos suvažiavime mūsų Liaudies Frontas priėmė deklaraciją, kad Latvija turi siekti visiškos nepriklausomybės, ir tai jau buvo Latvijos Liaudies Fronto programa. Liepos mėnesį mes susitikome Panevėžyje. Čia ir buvo iškelta idėja organizuoti Baltijos kelią, kartu pasiekti, kad Kremlius pripažintų Molotovo–Ribentropo paktą niekiniu. Vėliau buvo priimtas bendras visų Liaudies Frontų sprendimas Baltijos šalyse surengti Baltijos kelią. Vėliau priėmėme pagrindinius dokumentus, nustatėme techninius Baltijos kelio organizavimo aspektus, nes akcija buvo labai plataus masto. Tuo pačiu metu mūsų draugai lietuviai, estai Baltijos Taryboje, atsižvelgdami į Latvijos sudėtingą situaciją, spaudė Latvijos Aukščiausiąją Tarybą, kad ji padarytų taip, kaip padarė Estijos ir Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos – priimtų Latvijos suverenumo deklaraciją. Jau rugpjūčio pradžioje, spaudžiant Liaudies Frontui, ir Latvijos Aukščiausioji Taryba priėmė tokią deklaraciją. Galbūt ji nelabai paveikė Latvijos įvykius, tačiau parodė, kad Baltijos šalys yra vieningos. Tada Baltijos kelias, šiais metais apie jį labai daug kalbame, kaip apie patį žymiausią įvykį, apie mūsų revoliucijos kulminaciją, dainuojančios revoliucijos kulminaciją, buvo organizuotas tuo metu, kai kova pasiekė piką. Manau, kad būtent dėl visų



tų metų įvykių Liaudies deputatų suvažiavime gruodžio mėnesį po antro balsavimo mums pavyko pasiekti, kad deputatai, nors triukšmingai besipriešindami, nubalsavo, kad tokie protokolai buvo ir kad jie yra teisiškai niekiniai nuo jų pasirašymo momento. Čia galima prisiminti ir puikią Latvijos deputato kalbą. Jis Vokietijos archyvuose tuo metu surado įrodymus, kad tokie protokolai iš tikrųjų egzistavo. Kai jis apie tai kalbėjo, kai demaskavo sovietų politiką, o salė neleido jam pabaigti, tuomet jis parodė aplanką ir pasakė, jeigu jūs senam, pražilusiam žydui neleisite kalbėti iki galo, aš išeisiu, ir M. Gorbačiovas leido jam kalbėti. Jis pasakė visą tiesą, kurios mums reikėjo.

Baltijos kelias, kaip profesorius V. Landsbergis kalbėjo, tikriausiai tęsiasi. Jis vis dar tęsiasi, nes ekonominės recesijos sąlygomis mes išgyvename ir politinę recesiją. Matome ir politinę reakciją, todėl privalome būti pasirengę visa tai sutikti, priešintis tam. (Apie tai pakalbėsiu pabaigoje.) Tačiau kovo 11-ąją mesėjome į laisvus rinkimus, rinkome Aukščiausiąją Tarybą. Kovo 11-ąją aš buvau čia ir mačiau, kaip buvo pasirašyta Lietuvos nepriklausomybės deklaracija. Naktį grįžau į Latviją, nes man buvo labai svarbu papasakoti, kad Lietuva jau balsavo už nepriklausomybę. O pas mus tik kovo 18-ąją buvo išrinkta Aukščiausioji Taryba ir tik vėliau ji galėjo balsuoti už nepriklausomybę. Kai mes rinkimuose pasiekėme pergalę, aišku nusprendėme, kad liaudies deputatai, kurie yra išrinkti į Latvijos parlamentą, turi kreiptis į M. Gorbačiovą, į sovietų valdžią, sakydami, kad mes eisime tuo pačiu keliu kaip ir Lietuva, kuri jau išgyveno ekonominę blokadą. Ir kovo pabaigoje Kremliuje kalbėdamasis su kitais (mūsų pokalbio dalyviai buvo M. Gorbačiovas ir tuometinis premjeras N. Ryžkovas) aš supratau, kad jie nepasirengę pripažinti, jog Baltijos šalys gali išeiti iš Sovietų Sąjungos sudėties, jie tuo netikėjo. N. Ryžkovas tada netgi pasakė tokią sparnuotą frazę: „Pabandykite. Mes Lietuvą jau galėjome prispausti per dvi savaites, bet to dar nedarėme.“ Jie, aišku, netikėjo, kad ir Latvija gali prisijungti prie to jų vadinamojo suverenumo parado, nes manė, kad Latvija labai lojali Kremlui ir bolševikų ideologijai. Tačiau to pokalbio pabaigoje, kai jau viskas lyg ir baigėsi, jau atsisveikinome, mes vis tiek pasakėme, kad mūsų sprendimas bus toks, o ne kitoks. M. Gorbačiovas priėjo prie mūsų vieno deputato ir susijaudinęs jo paklausė. Mūsų deputatas buvo aukštas, o M. Gorbačiovas mažas. Žiūrėdamas į viršų jis paklausė: „Pasakykite, kaip man susidoroti su V. Landsbergiu?“ Deputatas atsakė: „Ko gero, niekaip. Aš manau, kad jis geriau taps paprastu lavonu, negu politiniu lavonu.“ Tai buvo mūsų pokalbio pabaiga, o vėlesni įvykiai vystėsi taip, kaip jie ir vystėsi.

Tačiau dabar mes turime kalbėti apie tai, kad turime saugoti savo nepriklausomybę. Ir šiandien Baltijos kelias nepasibaigė, tos problemos, kurias mes išgyvenome tada (1989, 1990 m.), irgi dar neišspręstos per 20 metų ir gal nebus išspręstos per 100 metų. Aš jau kalbėjau apie ekonomikos krizę, kuri mus atvedė ir į politinę krizę. Turiu pasakyti, kad Latvijos politikoje ta krizė jau prasidėjo, nes mes jaučiame didelę kaimyninių imperijų įtaką. Ir iš Rygos mero, naujo Rygos mero aš visiškai neseniai išgirdau: „O jūs tos pačios partijos narys kaip ir liūdnam pagarsėjęs A. Rubikas, vienas iš 1991 m. pučo organizatorių?“ Jis pasakė taip arogantiškai, išdrįso pasakyti, kad ir Vilnius, ir Talinas – tai tokios provincijos, kaimai. Pirmiausia, ką jis padarė, tai nuvažiavo nusilenkti Maskvai. Ką tai reiškia? Tai reiškia, kad apatijos, nuovargio, ekonominių sunkumų sąlygomis mes neturime užmiršti apie tai, ką svarbiausio įgijome tada visi katu, tai yra laisvę.

Baigdamas noriu pateikti jums tokį, mano nuomone, visa apimantį įvaizdį. Visiškai neseniai Latvijos bankas paprašė manęs parašyti tokį grožinį kūrinį apie jų išleidžiamą jubiliejinę monetą. Tos monetos meninis apipavidalinimas buvo atliktas mūsų žymaus dailininko Blumbergo. Monetos averse – laisvės medžio šakelė, tai yra Victory ženklas, pergalės ženklas. Tai ženklas, kurį mes iškėlėme Vilniuje, Rygoje, Taline. Tamsoje apie šį medelį – trys raudoni pumpurai, tai yra trys Baltijos šalys, dar neišsiskleidę pumpurai, trys gimimai ir trys skaičiai: gimimo, klestėjimo ir mirties. O kitoje monetos pusėje, mano nuomone, – labai imlus šiandienos simbolis: pavaizduota sena simbolinė moteris, galbūt Latvijos motina, galbūt Baltijos šalių pramotė, gal indoeuropiečių pramotė, kuri žemai pasilenkusi, o ant jos nugaros – dideli girnų akmenys, o galbūt tai žemė, o galbūt tai saulė, ir ji sunkiai sunkiai tai neša.

Šio simbolio prasmė yra ta, kad laisvės našta labai trokštama, bet labai sunki. Jūs 1990 m. kovo 11 d. ir mes 1990 m. gegužės 4 d. ant mūsų motinų pečių tą sunkią naštą ir užkrovėme. Dabar mūsų pareiga tą naštą ir nešti, nors ji labai sunki, jos nemesti. Galbūt daugelis mūsų žmonių – ir latvių, ir estų, ir lietuvių – važiuoja į Airiją, į Didžiąją Britaniją, kitur, ieškodami lengvesnio gyvenimo, bet tie, kurie lieka čia, turi tą naštą nešti. Vienam nešti labai sunku. Bus lengviau, jeigu mes jausime lietuvių, esto petį šalia, o jūs jausite mūsų latvišką petį. Kaip didžiausią vertybę saugokime tuos žodžius, kuriuos mes atmintinai išmokome Baltijos kelio metu: Tai „brivība“, „laisvė“ ir „vabadus“. (*Plojimai*)

**A. TAURANTAS.** Dėkojame gerbiamajam D. Ivanui už prasmingus žodžius. Ta pačia proga galime padaryti išvadą, kad mūsų valstybingumas, mūsų laisvė, mūsų demokratija yra procesas, kad istorija, kaip pranašai sakė, nesibaigia ir kad dėl šių savo pagrindinių vertybių turime dirbti ir kovoti kiekvieną dieną. Ačiū dar kartą. Tuo baigiame įžanginę konferencijos dalį. Dėkojame už prasmingas įžangines kalbas. Taip pat dėkojame Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininkei I. Degutienei už galimybę būti su mumis šioje konferencijos dalyje. Be abejo, ji turi ir daug kitų atsakomybių. Dėkojame už mūsų konferencijos pagerbimą. (*Plojimai*)

Tęsiame konferencijos darbą. Pirmajam konferencijos pranešimui kviečiu į tribūną daktarą Kęstutį Girnį, kuris žada kalbėti apie tautų apsisprendimo teisės sklaidą Europoje bei Molotovo–Ribentropo paktą. (*Plojimai*)

**KĘSTUTIS GIRNIUS.** Gerbiamieji konferencijos dalyviai, ponios ir ponai, turiu kalbėti apie tautų apsisprendimo teisę, tad pirmiausia apie tautą – kas ji yra ir kiek ilgai egzistavo.

Ilgai buvo manoma, kad tautos jeigu ne amžinos, tai klesti bent 1000 metų. Šiomet kaip tik švenčiame Lietuvos tūkstantmetį. Tačiau per pastaruosius 20–40 metų smarkiai pakito istorikų ir sociologų požiūris į tautą. Jų nuomone, modernios tautos susikūrė tik XVIII amžiaus pabaigoje – XIX a. pradžioje. Gal net vėliau, kai per pramoninę revoliuciją iškilo poreikis moderninti ūkį, kurti bendrą visuotinę švietimo sistemą, kai valstiečiai paliko kaimus ir pradėjo masiškai keltis į miestus. Prisidėjo ir kiti pokyčiai, bet jie nebuvo lietuvių tautos iki XIX a. vidurio. Tai kas sukūrė Lietuvos valstybę XIII a., gyveno dabartinėje Lietuvos teritorijoje ir t. t.? Atsakymas – lietuvių etnosas, o tai – dar ne tauta.

Galime klausti, kuria prasme XVIII a. pradžios valstietis buvo lietuvis. Jis priklausė lietuviškai etninei bendruomenei, kalbėjo lietuviškai, nors žemaitis su dzūku nebūtų lengvai susikalbėję. Bet ar jis laikė save lietuviu, ar jautė bendrumą su kitais lietuviais? Manychiau,

kad ne. Valstietis laikė save valstiečiu, kataliku, ypač jei gyveno netoli rusiškų ar gudiškų kaimų, gal šiek tiek platesnio regiono žmogumi. Ką jam reiškė Lietuva? Be knygų ir žemėlapių jis negalėjo Lietuvos įsivaizduoti, nežinojo, kokios jos sienos, nebuvo susipažinęs su jos istorija. Lietuva mažai ką jam reiškė, nes ir negalėjo daugiau reikšti. Tik su švietimu, knygomis, žemėlapiais buvo galima suprasti, kas Lietuva, jausti bendrumą su lietuviais, suteikti etniškumui pirmenybę prieš religines ir kitas visuomenines tapatybes, atsiriboti nuo lenkų katalikų, pagaliau pradėti galvoti, kad tauta turi teisę susitelkti ir save valdyti. Galime anachronistiškai klausti, ką valstiečiui galėjo reikšti „mes be Vilniaus nenurimsime“, jei jis nežinojo Lietuvos istorijos ir geografijos, negalėjo įsivaizduoti, kokios yra Lietuvos sienos, kur tas Vilnius ir kodėl jis svarbus?

Modernios tautos nebuvimą liudija mėginimai XIX a. nustatyti Rytų Lietuvos gyventojų sudėtį, kiek ten gyveno lenkų, lietuvių, gudų, rusų. Skirtingi rezultatai gauti ne vien dėl politinių sumetimų, bet ir dėl to, kad ne visi gyventojai žinojo, kaip save vadinti, nebuvo aišku, kokios savybės galutinai lėmė tautiškumą: ar kalba, ar religija, ar etnokultūrinės tradicijos. Nei lietuvių, nei lenkų, nei gudų sąvokos nebuvo nusistovėjusios, ir ne tik tarp valstiečių. Tradiciškai save lietuviu laikęs Vilniaus poetas Vladislovas Sirokomlė, XIX a. viduryje keliaudamas per Dūkštų parapiją, lenkiškai užkalbino vieną kaimietį, kuris atsakė jo nesuprantąs. V. Sirokomlė susijaudinęs konstatavo: „lietuvis lietuvių krašte negalėjau susikalbėti su lietuviu“. Jo lietuviai kalbėjo lenkiškai.

Šiuo atžvilgiu Lietuva nesiskyrė nuo Europos tautų daugumos. Italijoje tarmės buvo tiek paplitusios, kad XIX a. viduryje gal tik pustrečio nuošimčio kalbėjo itališkai, būsimąja bendrine kalba. Tautinio sąmoningumo būklę atskleidė tai, kad, naujam karaliui Viktorui Emanueliui įžengiant į Neapolį, daugelis miesto gyventojų, išgirdę šauksmus „Viva Italija!“, manė, kad sveikinama jo žmona, vardu Italija.

Tautos nėra etnosai, nors dauguma tautų kilo iš etnosų. Nėra visuotinai pripažintos tautos apibrėžties, bet manau, kad tauta turi tris esmines savybes: pirma, tautos nariai save tokiais laiko, save įsivaizduoja kaip tautą; antra, tautos narius vienija bendra kultūra, taigi kalba, papročiai, solidarumo ir broliškumo jausmai; trečia, tauta siekia lemti savo likimą arba sukurdamą savo valstybę, arba įgydama autonomiją.

Sunku pervertinti tautos svarbą individui. Užaugame ir bręstame tautoje, jos kalba ir kultūra mus supa nuo pirmųjų dienų. Gimę girdime motinos lopšinę, prie mūsų karsto atsisveikinama ta pačia gimtąja kalba. Ja paprastai ir galvojame. Mes perimame tautos papročius ir tradicijas, tarp tautiečių nesame svetimi. Tauta daugeliui žmonių suteikia prasmę, pasako jiems, kas jie yra, iš kur jie yra kilę, kam priklauso. Tauta yra ir dorovinė bendruomenė. Neneigiant bendražmogiškųjų įsipareigojimų ir pareigos gerbti visus žmones, jaučiame didesnę atsakomybę rūpintis tautiečių negu svetimų žmonių gerove, panašiai, kaip teikiame pirmenybę šeimos nariams nei žmogui iš gatvės.

Šie tautoms būdingi ir sąmoningai puoselėjami solidarumo ir broliškumo jausmai beveik neegzistavo ankstesniais laikais, bent tarp valstiečių ir bajorų daugumos. Sunku įsivaizduoti, kad paprastomis aplinkybėmis XVIII a. bajoras būtų kreipęsis į valstiečius „broliai ir seserys lietuviai!“. Jie jam nebuvo nei broliai, nei seserys. Nenoriu sutirštinti spalvų. Būna žmonių, kurie lieka abejingi savo tautai, kiti nutautėja. Paprastai trečioji emigracijos karta yra jau visiškai asimiliuota, bet tai nestebina, nes ji auga supama kitos, o ne savos, tautos, kultūros ir aplinkos.

Ką tai turi bendra su tautų apsisprendimo teise? Net liberalai, kurie įtariai vertina kolektyvines teises ir nuogąstauja dėl tautos fetišizavimo pasekmių, pripažįsta tautos apsisprendimo teisę, atsižvelgdami į tautinės kultūros ir tapatybės svarbą individui. Argumentas mažiau ar daugiau šis: tautinė tapatybė yra sudėtinė asmens tapatybės ir savivokos dalis. Žmogus negyvena vakuume. Jo savimonę smarkiai veikia tai, kaip artimiausia aplinka vertina jo tautą. Neigiamas vertinimas ar niekinimas kenks jo savigarbai, jam bus sunkiau jaustis visaverčiu asmeniu. Individas turi esminį interesą apsaugoti savo tautinę tapatybę, tad įgyja teisę ją puoselėti ir ginti.

Tauta kaip gyvybinga bendruomenė gali klestėti tik tuo atveju, jei egzistuoja viešoji erdvė, kurioje tauta gali nevaržomai reikštis ir įgyvendinti savo kolektyvinę savivoką. Kai kurioje nors teritorijoje tauta sudaro gyventojų daugumą, ji turi teisę toje teritorijoje sukurti savo kultūros paženklintą viešąją erdvę, o tai paprastai reiškia teisę sukurti savo valstybę. Tauta yra sąmoninga. Jos nariai supranta tautinės kultūros ir bendruomenės vertę savo gyvenime, siekia jas apsaugoti, o geriausias būdas tą daryti – išsikovoti teisę tarti lemiamą žodį, kai sprendžiami likiminiai tautos klausimai. Įsisąmoninę tautos svarbą, brandžios tautos nariai nesitenkina likti pasyviais stebėtojais. Jaučiamas poreikis lemti savo likimą paaiškina trečiąją tautos savybę – kad ji yra iš esmės politiškai aktyvi.

Kontrastas su etnosu yra akivaizdus. Paprastai etnosas nėra politiškai susiorganizavęs, rūpinasi ūkio ir vietos, ne politikos ir šalies, reikalais, neturi didelių politinių reikalavimų valdžiai, išskyrus, kad ji juos paliktų ramybėje, gal dar atitaisytų kai kurias skriaudas. Etnosas nėra politinis subjektas. Jo teises reikia gerbti, bet etnosas nereiškia, nesiekia apsisprendimo teisės, nes neturi deramo sąmoningumo. Kai etnosas pradeda mobilizuotis ir gana sėkmingai, gana vieningai siekti autonomijos ar suverenumo, tai paprastai būna ženklas, kad jis virsta tauta.

Dar keletą pastabų dėl tautų apsisprendimo teisės. Pirma, tauta nebūtinai turi siekti atskiros suverenios valstybės. Lengva įsivaizduoti aplinkybes, kuriomis plati kultūrinė autonomija sukurtų tą būtiną terpę tautinei kultūrai ir bendruomenei klestėti, pavyzdžiui, Katalonija Ispanijos sudėtyje, flamandai – Belgijoje.

Antra, tautų apsisprendimo teisės nereikia sutapatinti su žmonių teise save valdyti. Teisė save valdyti grindžiama įsitikinimu, kad žmonės patys turi lemti likimą, kad žmonės turi pirmines teises, kad jų valia ir pritarimu sukuriamas valdžia, kuriai jie perleidžia savo teises, kad valdžia turi tenkinti jų norus ir nurodymus. Valdžia yra legitiimi tol, kol ji atstovauja žmonių interesams ir turi jų pritarimą. Teisė save valdyti reiškia, kad žmonės gali dalyvauti politikoje, išrinkti savo vadus, nustatyti šalies politiką, nuspręsti, kaip jie gyvens, ir niekas negali primesti atsakymo į šiuos klausimus.

Teisė save valdyti įgyvendinama, kai žmonės turi teisę nevaržomai naudotis savo politinėmis teisėmis. Svarbu procesas, o ne rezultatai. Net jei mano mėgstamiausi politikai neišrenkami, o pageidaujama politika nevykdoma, tol, kol galiu balsuoti, agituoti už savo kandidatus ir rinkimų rezultatai nėra klastojami, mano teisė save valdyti yra gerbiama.

Tautos apsisprendimo teisei rūpi rezultatai. Ji tampa tikrove tik tada, kai tautinė bendruomenė gali sukurti viešąją erdvę, kurioje reiškiamos jos tradicijos, vertybės, gyvenimo būdas. Tarkime, jei to nėra, teisė nėra įgyvendinta. Tarkime, kad Europos Sąjunga pasidaro bendra valstybe. Jeigu visi gyventojai turėtų lygias teises balsuoti, dalyvauti

referendumuose ir t. t., jų teisė save valdyti būtų įgyvendinta. Jei tautoms nesudaromos sąlygos savo kultūrą skleisti politinėse institucijose, jei tos institucijos nepersmelktos tautos kultūros, jei švietimo įstaigose nedėstoma jų gimtąja kalba, jei per valstybines šventes minimi jiems svetimi įvykiai, tautų pasispresdimo teisė nėra tapusi tikrove.

Kovo 11-osios Akte pažymima, kad „Aukščiausioji Taryba, vykdydama tautos valią, atstato svetimos jėgos panaikintas Lietuvos valstybės suverenias galias“. Pabrėžiama tautos valia, bet ir istorinės skriaudos atitaisymas, pamintų teisių atkūrimas. Buvo siekiama ne tik susigrąžinti teisę valdyti save, bet ir atkurti lietuvių tautinę valstybę, kurioje būtų apsaugota lietuvių kultūra ir bendruomenė, kurios institucijos būtų lietuviškos, artimos ir savos gyventojų daugumai. Taigi buvo siekiama įgyvendinti tautų apsisprendimo teisę gyventi ne tik demokratijoje, bet ir savoje lietuviškoje valstybėje.

Retai tautų apsisprendimo teisė ir šalių suverenumas buvo taip šiurkščiai pažeidžiami, kaip jie buvo pažeisti Ribentropo–Molotovo paktu. Du grobuonys pasidalijo Europą nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Ne vieną kartą, bet daugelį Lietuva buvo trijų susitarimų objektas. Lenkija ir Baltijos šalys nebuvo vienintelis derybų ir ginčų objektas. Itin atkakliai Vokietija ir Rusija–Tarybų Sąjunga ginčijosi dėl įtakos Balkanuose. Maskva stengėsi į savo rankas perimti Dunojaus žiočių valdymą, reiškė nepasitenkinimą dėl Vokietijos suteiktų garantijų Rumunijai, reikalavo panašių teisių Bulgarijoje. Kremlius dar reikalavo, kad Vokietija su juo tartųsi priimdama sprendimus dėl Jugoslavijos ir Vengrijos. Pagaliau reiškė pretenzijas į Turkiją arba bent teisę kontroliuoti įplaukimą į Juodąją jūrą. 1939 m. derybos tarp Kremliaus ir Anglijos bei Prancūzijos sužlugo dėl įvairių priežasčių. Bet svarbų vaidmenį suvaidino Vakarų nepritarimas Maskvos pretenzijoms kištis į kitų šalių reikalus. Pasak Molotovo, jei kurioje nors Baltijos šalyje įvyktų pokyčiai net su valdžios pritarimu, kurie atseit sukeltų pavojų jos nepriklausomybei, tai būtų laikoma netiesiogine agresija prieš Sovietų Sąjungą ir Maskva galėtų reaguoti net karinėmis priemonėmis. Rugpjūtį Maskva reikalavo, kad Raudonajai armijai būtų suteikta teisė žygiuoti per Lenkiją ir Rumuniją. Derybos žlugo, Sovietų Sąjunga susitarė su nacių Vokietija.

Kai tokiu mastu ir taip beatodairiškai lemiama kitų šalių likimai, juokinga kalbėti apie tautų apsisprendimo teises ar šalies suverenumo gerbimą. Nevalia mindžioti teisių, bet pravartu prisiminti, kad ypatingomis aplinkybėmis jų kartais nepaisoma ir jos laikinai atidedamos. Tai vyksta demokratinėse šalyse, kai paskelbiama ypatinga padėtis ar komendanto valanda. Tarptautinėje arenoje tautų apsisprendimo teisei ne visada teikiama pirmenybė. 1918 m. Amerikos prezidento V. Vilsono pasiūlyta 14 punktų programa turėjo inauguruoti naują tautų laisvės ir pasispresdimo amžių – antrą „Tautų pavasarį“. Ja pasinaudojo Lietuva ir jos kaimynai. Bet karo laimėtojai tos teisės nesuteikė nei austrams, nei Sudetų vokiečiams. Esą teisės įgyvendinimas leistų Vokietijai, kuri buvo laikoma atsakinga dėl karo, gerokai padidinti savo teritoriją ir ji taptų dar galingesnė, tad ir pavojingesnė. Didžiosios politikos poreikiai šachavo apsisprendimo teisę.

Panašia logika kartais tebesiekiama pateisinti Molotovo–Ribentropo paktą: atseit siekdamą apsiginti nuo numatomo Vokietijos antpuolio, Maskva okupavo Baltijos šalis. Nors tai doroviškai nepateisinama, pagrindinis Sovietų Sąjungos tikslas – apsiginti nuo agresijos net aneksuojant kitas šalis – esąs suprantamas. Vienas kruopščiausių to laikotarpio tyrinėtojų Gabrielis Gorodeckis taip argumentuoja: politologas Anatolijus Lyvinas aiškina, kad kitos šalys būtų pasiėlusios taip pat kaip Sovietų Sąjunga ir

okupavusios Rytų Lenkiją ir Baltijos šalis siekdamos didinti savo gynybinį pajėgumą. Pats V. Čerčilis 40-tųjų metų vasarą, po Prancūzijos žlugimo, buvo pasiryžęs pripažinti, kad Baltijos šalių okupaciją lėmė Vokietijos sukeliamą grėsmę Rusijai ir tomis aplinkybėmis sovietų valdžia gal pateisinamai griebėsi tokių savignyos priemonių, kurios kitomis sąlygomis būtų kritikuotinos. Bet vis dėlto visada buvo aišku, kad Stalinas neketino sugrąžinti Baltijos šalims jų suverenumo net atslūgus pavojui iš Vokietijos. Juk jis galėjo į jas įvesti savo kariuomenę, jas okupuoti, bet nežengti kito žingsnio ir jas inkorporuoti į sovietiją. Kai buvo daromas spaudimas Bulgarijai pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį, pats Stalinas pabrėžė, kad, skirtingai nuo Baltijos šalių, Maskva neketina užimti Bulgarijos ir jos subolševikinti. GRU rezidentas Bukarešte Luninas Bulgarijos žvalgybininkams aiškino, kad mes nenorime Bulgarijos kontroliuoti, kaip aiškina mūsų priešai, nurodydami Baltijos šalis, ten padėtis kita, nes šios šalys priklausė Rusijai. Pagaliau 1941-ųjų metų gruodį, kai nacių kariuomenė buvo prie Maskvos vartų, Stalinas beviešinčiam Anglijos užsienio reikalų ministrui A. Idenui pasakė, kad Anglija turi pripažinti Rusijos sienas, kokios jos buvo karo pradžioje. Kai A. Idenas paminėjo Atlanto chartiją, Stalinas supykęs paklausė, ką bendro chartija turi su Sovietų Sąjungos siekiu atkurti savo sienas. Nebuvo jokių kalbų apie tautų apsisprendimo teisę arba teisę save valdyti. Ačiū. (*Plojimai salėje*)

**A. TAURANTAS.** Dėkojame Kęstučiui Girniui. O dabar į tribūną kviečiu svečių iš Moldovos – daktarą Oktavianą Ticu. (*Plojimai*)

**OKTAVIANAS TICU.** Gerbiamieji bičiuliai, iš tikrųjų puiki patirtis dalyvauti šioje konferencijoje kartu su tokiomis asmenybėmis, kurios kūrė Lietuvos istoriją ir mano šalies istoriją, nes esu vienas iš rumunų, gyvenęs Moldovoje. Aš pats galėjau susigrąžinti savo pavogtą tapatybę – rumuno tapatybę, kurią iš manęs pavogė po Molotovo–Ribentropo pakto. Tačiau aš esu šiek tiek nusivylęs, nes kvietime buvo nurodyta, kad bus kalbama apie Baltijos šalių, Lenkijos, Suomijos tragišką likimą, bet nieko – apie Besarabiją. Norėčiau jums priminti, kad Molotovo–Ribentropo paktas paveikė ne tik Lietuvos, Latvijos ir Estijos istoriją, bet ir Besarabijos, tai yra Rumunijos, rytinę ir šiaurinę dalis.

Taigi kas yra Moldova ir kas yra moldavai? Noriu pasakyti, kad atsakymas į šį klausimą priklauso nuo požiūrio. Šeštajame dešimtmetyje egzistavo dvi tendencijos. Viena teigė, kad tautų tapatybė yra sukuriamas dalykas, kita teorija teigė, kad tapatybė yra tai, kas yra paveldima, kas priklauso nuo kultūros, istorijos ir t. t. O Moldovos istorija yra dviejų tendencijų suplakimas. Viena vertus, mūsų tapatybė priklauso nuo to, kas yra istoriška, ir nuo to, kas buvo sukurta po Molotovo–Ribentropo pakto ir prijungus Besarabiją prie Sovietų Sąjungos. Vakar Vytauto Didžiojo universitete skaičiau paskaitą studentams ir pasakojau jiems apie istoriją po Berlyno sienos griuvimo. Tie metai mūsų šalims iš tikrųjų buvo vilčių pilni metai. Mes galvojome, kad sugriuvus Berlyno sienai Rumunija ir Moldova susijungs, deja, ši mintis vis labiau tolsta. Mes tikėjome, kad galėsime susijungti įstoję į Europos Sąjungą. Dabar, kai Rumunija įstojo į Europos Sąjungą, aš tikiuosi, kad vis dėlto tai įvyks, kai mes įstosime į Europos Sąjungą.

Kodėl istorija kuria mūsų tapatybę ir kodėl mes kalbame skirtingomis kalbomis kalbant apie moldavus ir rumunus? Tai iš tikrųjų ilgalaikis procesas. Turiu pasakyti, kad Moldova priklauso Sovietų Sąjungai beveik 50 metų. Kaip ir Baltijos valstybės, Moldova buvo paveikta Sovietų Sąjungos valstybės ir tautos kūrimo politikos, bet šiek tiek kitaip nei jūsų šalys. Baltijos valstybės, nepaisant Sovietų Sąjungos įtakos, išsaugojo tai, ką turėjo

prieš tai, o Moldovos visuomenė buvo tai, kas buvo sukurta sovietų laikais, fiziškai sukurta suteikiant politinį statusą, dirbtinai sukuriant tapatybę. Taip pat buvo dirbtinai sukurta etninė grupė ir kalba.

Norėčiau pasakyti, kad Sovietų Sąjunga kūrė neteisingą Moldovos identitetą ir norėjo iš tikrųjų transformuoti valstybę. Moldavijos sovietų valstybė buvo sukurta 1940 m. birželį. Sovietų Sąjunga bandė įteigti, kad moldavų tapatybė remiasi viduramžių moldavų valstybės tapatybe, bet tai iš tikrųjų yra mitas. Iš tikrųjų trys Besarabijos dalys priklausė skirtingoms šalims. Buvo nekuriama vienovė, Sovietų Sąjunga norėjo sau užsitikrinti prieigą prie Juodosios jūros ir Dunojaus. Iš Besarabijos buvo tikimasi, kad ši teritorija negrįš į Rumunijos rankas. Padnestrės ir Moldovos sujungimas, dirbtinis sujungimas, kuris niekada anksčiau neegzistavo, buvo labai svarbus Moldovos Respublikos vystymuisi. Ekonomiškai ir demografiškai kalbant, sovietų Moldova vystėsi tarsi dvi respublikos vienoje. Tai buvo žemės ūkio, kaimiškoji Moldova, arba sunkiosios pramonės valstybė.

Vienas iš svarbiausių tapatybės sužlugdymų buvo kalba, nes rumunų kalba buvo pakeista per sovietų laikotarpį, lotyniškoji abėcėlė taip pat buvo pakeista. Rumunų kalba, kuria iš tikrųjų kalbėjome, buvo įvilktą į tam tikrą sovietinį apvalkalą ir pavadinta moldavų kalba. Tai buvo svarbiausias dalykas kuriant moldavų tapatybę. Tai tapo aišku po to, kai 1940 m. buvo įkurta Moldavų Sovietų Respublika. Aišku, Sovietų Sąjunga norėjo, kad sovietinė ideologija būtų prieinama moldavams, nes iš tikrųjų moldavų raštingumas buvo labai mažas. Nuo 1940 iki 1941 m. buvo priimta daug sprendimų konsoliduojant vadinamąją moldavų tautą ir atskiriant ją nuo rumunų. Moldavų kalbos dirbtinis sukūrimas padėjo kurti dirbtiną moldavų tapatybę sovietų laikais. Sovietų laikais valdžioje esantys pareigūnai kovojo prieš inteligentiją ir stengėsi kurstyti moldavų ir rumunų konfrontaciją, susipriešinimą.

Dar vienas tikslas sukurti moldavų valstybę tai buvo siekis sukurti moldavų elitą, nes elitas būtų užtikrinęs tokios tapatybės išlikimą. Iš Maskvos skirti politinės partijos aparato nariai padėjo įgyvendinti Sovietų Sąjungos siekius. Aišku, prie to prisidėjo ir prastas Moldavijos gyventojų išsilavinimas. Buvo skatinamas rusų kalbos vartojimas kaip verslo ir bendradarbiavimo, bendravimo kalba. Sovietų Sąjunga manė, jog Moldovos kūrimas tai yra statybos ir kūrimo procesas, bet iš tikrųjų tai buvo skausmingas žlugdymo procesas, nes Besarabijoje daug žmonių buvo nužudyta, ištremta. Iki 1953 m. maždaug 75 tūkst. rumunų buvo ištremta, nužudyta ir kitaip su jais susidorota vien todėl, kad jie buvo rumunai. Sovietų politika agresyviai skatino nacionalinės tapatybės simbolius – muziejus, nacionalinius teatrus, poetus, istorinius įvykius, literatūrą ir t. t. Sovietų pareigūnai skatino tai ne todėl, kad jiems rūpėjo moldavai, bet todėl, kad jie norėjo supriešinti moldavus su rumunais. Aišku, daugelis rumunų kultūros simbolių taip pat buvo priimta todėl, kad tai buvo neišvengiama, tai buvo neatsiejama kultūros dalis. Pavyzdžiui, Štefanas Didysis Sovietų Sąjungos laikais buvo priimtina figūra, nes jis reiškė moldovų tapatybę ir labai tiko kuriamai moldovų tapatybei pagrįsti. Galiausiai turėčiau pasakyti, kad Sovietų Sąjungoje Besarabijos gyventojai iš tikrųjų pakluso sovietų valdžiai. Ir paaiškinsiu kodėl daugelis moldovų vis dar mano, kad jie yra moldavai, o ne rumunai. Visų pirma tai buvo todėl, kad sovietų laikais žmonės stengėsi prisitaikyti prie aplinkybių. Prie to prisidėjo ir tai, kad jėgos kalba, išsilavinimo kalba buvo rusų klaba. Rusiškai kalbanti bendruomenė buvo privilegijuotoji bendruomenė. Sovietų politika, nuteikianti prieš rumunų kalbą, prieš rumunų kultūrą,

sumažino rumunų kalbos reikšmę. Moldovai iki šiol kalba primityvia rumunų kalba, kurios žodynas yra labai paveiktas rusų kalbos, rusų kalbos žodžių. Tokios politikos rezultatai, siekiant sukurti teigiamą moldovų tapatybės įvaizdį, buvo stereotipas, Sovietų Sąjungoje tokiu būdu buvo kuriamas steigiamas moldovų įvaizdis, kad Moldova yra labai graži šalis, kurioje geria konjaką „Bielyj aist“. Taip pat buvo stengiamasi sukurti įvaizdį, kad Rumunijos žmonių pragyvenimo lygis yra gana aukštas ir šalis tiesiog puikiai gyvuoja, palyginti su likusia Rumunija. Deja, Moldovoje vis dar egzistuoja toks mitas, nes prisimenami Sovietų Sąjungos laikai, kad net ir L. Brežnevo stagnacijos laikais Moldovoje buvo siekiama užtikrinti gerovę. Šį mitą stiprino ir pačių moldovų pasirinkimas kovoti už moldovų tapatybę. 2006 metais Moldovoje vyko pirmieji laisvi rinkimai, buvo stengiamasi reformuoti komunistinę valdžią. Moldovos tapatybė yra kuriama ir atkuriamą dėl įvairių priežasčių.

Gerbiameji draugai, nesu tos idėjos rėmėjas, kad tapatybę galima sukurti, kad tautą galima sukurti. Moldovos pavyzdys iš tikrųjų yra puikus pavyzdys. Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje daugelis Moldovos rumunų atgavo galimybę atkurti savo tapatybę, rumuniškąją tapatybę. 2009 metais pokomunistinio laikotarpio jaunoji bendruomenė pasakė: užteks, mes esame rumunai, kalbėsime rumunų kalba. Šiuo atveju yra tam tikras skirtumas tarp moldovų ir tarp Baltijos šalių. Jūs iš tikrųjų daug anksčiau atsisakėte komunizmo, o Moldova jo atsisako tik dabar. Mums reikia daug pastangų ir pagalbos, kad taptume Europos šeimos dalimi. Ačiū. (*Plojimai*)

**A.TAURANTAS.** Dėkojame svečiui iš Moldovos, jo kalbos polemika pratęsė daktaro Kęstučiaus Girniaus pranešimą. Dabar į tribūną kviečiu gerbiamąjį Virgilijų Čepaitį, Nepriklausomybės Akto signatarą. (*Plojimai*)

**VIRGILIJUS ČEPAITIS.** Atsiprašau, aš kalbu kol kas sunkiai, todėl jums teks skaityti, o ne klausyti.

*Ekране rodomos skaidrės: Baltijos kelio idėja ir jos įgyvendinimas;*

Ačiū už dėmesį. (*Plojimai*)

**A. TAURANTAS.** Dėkoju. Organizatorių vardu atsiprašau, kad pranešimas nebuvo išdalytas raštu. Dabar į tribūną kviečiu gerbiamąjį Kazimierą Motieką, Nepriklausomybės Akto signatarą.

**KAZIMEIRAS MOTIEKA.** Gerbiameji konferencijos dalyviai ir svečiai, minėdami Baltijos kelio 20-ąsias metines, Molotovo–Ribentropo slaptyjų protokolų pasirašymo 70-ąsias metines ir jų pripažinimo negaliojančiais 20-ąsias metines mes prisimename ne tik Baltijos kelio dalyvių žygį į laisvę, bet ir tai, kas ištisus 50 metų darė viską, kad mūsų valstybė ir mūsų žmonių laisvė būtų paskandintos istorijos užmarštyje. Tačiau slaptyjų protokolų pripažinimas negaliojančiais negali panaikinti jų pasirašiusių valstybių atsakomybės už padarinius, tai yra už agresiją prieš laisvas ir nepriklausomas Europos valstybes ir jų pavergimą. Tai dokumentai, kuriais Vokietija ir Sovietų Sąjunga faktiškai susitarė sukelti Antrąjį pasaulinį karą ir milžiniško masto žmonių žudynes. Nei teisiniu, nei politiniu požiūriu šie dokumentai negali būti vertinami kitaip, kaip kaltinamasis aktas dėl sunkiausio nusikaltimo žmonijai, o jį padarė šiuos dokumentus pasirašiusios valstybės. Vokietija buvo nugalėta, o joje viešpatavęs fašizmas buvo pasmerktas Niurnberge. Tačiau pergalė prieš vieną agresorių negali būti amnestija kitam agresoriui, kuris ir po pergalingo karo neatsisakė slaptyjų protokolų agresyvių tikslų, smurto ir teroro trečiųjų valstybių atžvilgiu.



Niurnbergo procesas vyko 1945 m. euforijos, pasiekus pergalę prieš fašizmą, atmosferoje. Šia euforija iki šiol dangstosi nugalėtojų pusėje atsiradęs komunistinis slaptųjų protokolų bendraautoris, dėl ko kilo Antrasis pasaulinis karas su visomis jo pasekmėmis okupuotų valstybių atžvilgiu. Kaip žinote, tokiems nusikaltimams pasaulyje senatis netaikoma. Didžiosios Vakarų valstybės nuo 1940 m. deklaravo nepripažįstančios mūsų trijų Baltijos valstybių pavergimo. Tačiau jos šio klausimo nekėlė ir neįtraukė nei į Teherano, Jaltos, Krymo, Potsdamo konferencijų, nei į Niurnbergo tribunolo darbotvarkes. Tik praėjus keliems dešimtmečiams po karo ir po įvykių Berlyne, Vengrijoje, Lenkijoje ir Čekoslovakijoje Vakarai ryžosi pasakyti tik tiek, jog Sovietų Sąjunga yra blogio imperija. Bet ir po to nė viena Vakarų valstybė ar tarptautinė organizacija neinicijavo, kad būtų iškeltas klausimas dėl komunistinės Sovietų Sąjungos vaidmens ir atsakomybės už sąmokslą su fašistine Vokietija, sukėlusį Antrąjį pasaulinį karą, už jos agresiją, kurios pasekmė mūsų atžvilgiu – 50 metų trukusi tragedija. Šiuo metu iš Maskvos mes vėl girdime apie Rusijos imperijos sienų atstatymą pagal Sovietų Sąjungos ribas, apie užsienyje gyvenančių rusų tautybės žmonių teisių gynimą, panaudojant karines ir bet kokias kitas smurto priemones. Matome Rusijos pastangas energetiką paversti ginklu ir panaudoti jį prieš Vakarus. Matome jos raumenų demonstravimą ir atvirą agresiją prieš kitas valstybes ir panašius reiškinius. Tai šio laikmečio signalai, kuriems ne tik mes, bet ir demokratiniai Vakarai negali būti abejingi.

Šios konferencijos kontekste verta pabrėžti, kad griuvus geležinei uždangai ir pačiai Sovietų Sąjungai, Rusija, oficialiai perėmusi Sovietų Sąjungos teises ir pareigas, stengiasi savo 1939 m. sąmokslą su fašistine Vokietija ir kartu su ja padarytus nusikaltimus žmonijai pateisinti ir įtikinti pasaulio visuomenę, kad Lietuva nebuvo okupuota, kad ji pati pasiprašė į Sovietų Sąjungą, kad tikrosios civilių žmonių aukos yra fašizmo aukos, o komunizmo organizuotas masinis žmonių naikinimas svetimose valstybėse yra ne sovietinio komunizmo agresijos ir okupacijos, bet vidinės kovos su liaudies priešais neišvengiamas rezultatas. Pagal okupanto mentalitetą tai ne Sovietų Sąjunga, bet mes patys kalti, kad nepripažinome sovietinės okupacijos ir kartu patys esame kalti už mūsų žmonių kančias ir žūtį sovietiniuose gulaguose.

Sovietų Sąjungos melo ir klastos politika Baltijos valstybių atžvilgiu nepertraukiamai tęsiasi ir dabar. Nuo pat sovietinės okupacijos pradžios, Sovietų Sąjunga visomis priemonėmis skleidė pasaulyje dezinformaciją, o dabar tą patį daro Rusija, jog mūsų šalių žmonės esą laisva valia, per okupantų „skubiai organizuotus rinkimus“ patys pareiškė norą būti Sovietų Sąjungoje. Tačiau agresijos maiše nepaslėpsi. Ji buvo ruošiamą dar iki slaptųjų protokolų pasirašymo. Yra išlikusi bibliografinė retenybė, akivaizdžiai liudijanti iš anksto, dar iki sąmokslu su Vokietija planotą Lietuvos užgrobimą. Dar iki slaptųjų protokolų pasirašymo Sovietų Sąjungoje buvo išleistas Pasaulio atlasas. Šio atlaso pasirašymo spaudai data nurodyta 1939 m. balandžio 10 d. Jame Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybių jau nėra. Jos nurodytos kaip sovietinės respublikos. Iš šio atlaso matome, jog toks jis buvo atiduotas spaudai, kai iki slaptųjų protokolų pasirašymo buvo likę dar per keturis mėnesius, o iki Lietuvos okupacijos buvo likę vieni metai ir du mėnesiai. Tai akivaizdus ir nenuginčijamas Sovietų Sąjungos iki slaptųjų protokolų pasirašymo planuotos agresijos prieš Lietuvą ir kitas Baltijos valstybes įrodymas.

Išlikę sovietiniai dokumentai akivaizdžiai patvirtina, kad 1940 m. birželio 15 d. okupavusi Lietuvą Sovietų Sąjunga nedelsdama pradėjo terorą prieš Lietuvos

šviesuomenės atstovus. Masinės kratos, turto konfiskacija, trėmimai, įkalinimai, deportacijos – tuo buvo siekiama įbauginti Lietuvos žmones prieš okupantus skubiai organizuotus rinkimus į vadinamąjį Liaudies seimą ir tokiomis priemonėmis paversti juos komunistinės ideologijos vergais. Tokios priemonės, nepaisant menko žmonių dalyvavimo tuose rinkimuose, vadinamajam komunistų ir nepartinių blokui atvėrė duris į Seimą. Šio Liaudies seimo posėdžių stenogramos akivaizdžiai liudija, jog visos „išrinktųjų“ kalbos buvo persunktos padėka Raudonajai armijai už tai, kad be jos tokie rinkimai nebūtų buvę įmanomi. Rinkimų išvakarėse su sovietinio emisaro Lietuvoje V. Dekanozovo paskirtu vadinamosios laikinosios Vyriausybės vadovu Vincu Krėve-Mickevičiumi Sovietų Sąjungos vadovai, neslėpdami tikrųjų Sovietų Sąjungos tikslų siekiant okupuoti mūsų valstybes, kalbėjo ultimatyviai, iš jėgos pozicijos ir neslėpė savo agresyvių tikslų. 1940 m. liepos 1 d. iškviestas į Maskvą Vincas Krėve-Mickevičius bandė įtikinti Sovietų Sąjungos užsienio reikalų komisarą V. Molotovą, jog dėl abiejų valstybių interesų reikia išlaikyti nors formalią Lietuvos nepriklausomybę. Savo prisiminimų knygoje jis cituoja tokią V. Molotovo reakciją: „Jeigu dar rusų carai, pradėdant Jonu Baisiuoju (taip jis rašo), siekė prasiveržti į Baltijos jūrą, tai ne dėl savo asmeninių užgaidų, bet todėl, kad to reikalavo mūsų valstybės ir tautos išsivystymo eiga. Būtų nedovanotina, jeigu Tarybų Sąjungos Vyriausybė dabar nepasinaudotų proga, kuri gali kitą kartą nepasitaikyti. Tarybų Sąjungos Vyriausybė nutarė Baltijos valstybes įjungti į tarybinių respublikų šeimą. Savaimė suprantama, kaip atskiras sąjungines respublikas. Matysite, tamsta, kad nepraslinks nė keturi mėnesiai, kaip liaudis visose Pabaltijo valstybėse pasisakys už įsijungimą.“ Šiandien mes žinome, jog tokiam grasinimui įgyvendinti nereikėjo net keturių mėnesių. Čia priminiau iš anksto planuotos ir vėliau įvykdytos sovietinės agresijos faktus. Bet pažiūrėkime, ką Kremliaus vadovai ta tema oficialiai kalbėjo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse ir net po to, kai nepriklausomybė buvo atkurta.

Kaip žinome, Lietuvos, Latvijos ir Estijos Liaudies Frontų remiamų SSRS deputatų iniciatyva Sovietų Sąjungos pirmasis Liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. sudarė komisiją politiškai ir teisiškai įvertinti Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. nepuolimo sutartį. Suvažiavimas komisijos pirmininku paskyrė vieną iš artimesnių M. Gorbačioviui žmonių – Aleksandrą Jakovlevą, kuris, kiek leido jo kompetencija, palaikė demokratines idėjas. Komisijos darbui vadovavo visiems mums gerai žinomas mūsų valstybių nepriklausomybių atkūrimo aktyvus rėmėjas profesorius Jurijus Afanasjevas. Komisijos rengiamo nutarimo projekte, rengiant projektą, iškilo politiškai ir teisiškai neginčytinas dalykas: pripažinus neteisėtą 1939 m. sutartį su Vokietija ir slaptuosius protokolus nuo jų pasirašymo momento, privalo būti pripažintos neteisėtos ir visos iš tų dokumentų kilusios pasekmės. Tai neginčyta politinė ir teisinė logika. Tačiau komisijos posėdyje A. Jakovlevas šios minties atvirai kratėsi. Jis pasakė, kad būtent ši logika jam daugiausia kelia nerimo, nes tokio nutarimo suvažiavimas nepriims. Jis siūlė vadovautis SSRS Konstitucijos 72 straipsniu, pagal kurį visa sovietinė liaudis turi spręsti dėl Baltijos valstybių priklausymo ar nepriklausymo Sovietų Sąjungai, nes istoriniu požiūriu šis klausimas nulemtas pokario realijų, nuo kurių nedera atsiriboti. Šis A. Jakovlevo pareiškimas atspindi tikrąją Sovietų Sąjungos *perestroikos* politiką mūsų trijų okupuotų Baltijos valstybių atžvilgiu, o būtent, kad mūsų šalys turi vadovautis pokario realijomis ir Sovietų Sąjungos Konstitucijos 72 straipsniu. Tai ilgiems ar net visiems laikams okupuotas Baltijos valstybes paverstų Sovietų Sąjungos dalimi.

Turime dėkoti likimui, kad tokias pokario „realijas“ pavyko įveikti, o apie realius šiandieninius Rusijos ketinimus tęsti Baltijos valstybių okupaciją M. Gorbačiovas 1995 m. savo išleistoje knygoje „Gyvenimas ir reformos“ rašo taip: „Baltijos respublikų padėtis Sąjungoje buvo specifiška. Buvo manoma, kad jos į SSRS sudėtį įstojo savo noru, tačiau viešumo dėka visi sužinojo, kaip buvo iš tikrųjų. Taip, sprendimus priėmė šių valstybių parlamentai ir masių nepasitenkinimo protrūkių nebuvo pastebėta. Bet negalima pamiršti to, kad joms realiai grėsė fašizmas, kad buvo prisijungta remiantis slaptuoju susitarimu su Vokietija ir Raudonajai Armijai faktiškai jas okupavus. Tačiau mažų mažiausiai ginčytina, jog tai buvo liaudies valios pareiškimo rezultatas. Jeigu pasuktume atsiskyrimo keliu, sulėtėtų valstybės žengimas į priekį ir patirtume didelių nuostolių. Toks požiūris kertasi su visa mūsų pertvarka, ekonomikos reforma, visuomenės gyvenimo demokratizavimu.“

Matome, jog *perestroikos* autorius nebūtais dalykais dangstė ir stengėsi pateisinti sovietinę agresiją. Jis net 1995 m., pasauliui jau pripažinus Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, neatsisako sovietinės propagandos ir teigia, kad mažiausiai ginčytina, jog Baltijos šalių atsiradimas Sovietų Sąjungoje yra mūsų valstybių liaudies valios pareiškimo rezultatas. Jo teigimu, Sovietų Sąjunga mus okupavo ne tam, kad užgrobtų, ir ne todėl, kad vykdė slaptųjų protokolų susitarimus, bet todėl, kad gelbėjo mus nuo Sovietų Sąjungos sąjungininko, slaptųjų protokolų bendraatoriaus – fašistinės Vokietijos. Sutikite, kad didesnė politinė veidmainystė vargu ar yra įmanoma. Verta prisiminti dar ir tai, kad *perestroikos* metu jos autorius nuosekliai gynė sovietinės agresijos pasekmes. M. Gorbačiovo redaguotuose vadinamosios naujosios Sovietų Sąjungos sutarties projektų variantuose buvo numatyta ir demokratinėmis skraistėmis dangstoma amžina mūsų valstybių priklausomybė Sovietų Sąjungai.

Baltijos deputatams Kremliuje M. Gorbačiovas atvirai kalbėjo, jog mūsų respublikoms nauja Sovietų Sąjungos sutartis būtų labai palanki. Ji gali numatyti ekonominį savarankiškumą, gali numatyti suverenitetą ir net nepriklausomybę, bet tik Sovietų Sąjungos sudėtyje. Šiandien tokios „okupantiškos teorijos“ sukelia tik šypsena, bet tada reikėjo daug rizikingų pastangų, o vėliau net aukų, kad jos būtų nugalėtos. Beje, tokias pačias mintis, kad 1940 m. Sovietų Sąjunga mus gynė nuo fašizmo, skleidė komisijai ir Sovietų Sąjungos maršalas S. Achromejevas, ir kiti aukšti Kremliaus pareigūnai. Tačiau Baltijos valstybių liaudies frontų, Rusijos ir kitų respublikų demokratinų jėgų remtų deputatų dėka Liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. gruodžio 24 d. priėmė slaptuosius protokolus pasmerkiantį nutarimą, kurio priėmimo faktas pagrįstai gali būti vertinamas kaip Baltijos kelio už mūsų šalių nepriklausomybę tęsinys.

Mielieji ir brangūs bendražygiai! Šiame trumpame pranešime norėjau priminti, jog 1988–1990 m. susiklosčius palankioms aplinkybėms Lietuvos valstybės nepriklausomybę atkūrė ne *perestroika* ir ne jos autorius, bet susivienijusių Lietuvos žmonių ryžtas. M. Gorbačiovas pagimdė *perestroiką*, *perestroika* į valdžią atvedė B. Jelciną, kuris, nugalėjęs pučą, po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo suteikė mums neįkainojamą pagalbą – išvedė Rusijos kariuomenę iš Lietuvos ir pasirašė sutartį tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų. Todėl šis žmogus yra vertas mūsų žmonių atminimo.

Šiandien Lietuvą krečia krizės drugys ir mūsų žmonės dėl to daug kenčia. Ar galima šias kančias lyginti su pusę amžiaus vergovės vadinamajame sovietiniame rojuje? Istorija

liudija, kad šis klausimas yra ne retorinis ir šiandien atsakymas yra aiškus: laisvi žmonės gyvena tik laisvoje šalyje. Turime neužmiršti, kad šalies laisvės garantas yra tos šalies žmonių vienybė, jų patikima valdžia ir meilė savo tėvynei. Krizės paliesti Lietuvos žmonės verti didesnio dėmesio, negu jis skiriamas šiandien. Tad būkime protingi, vieningi, laisvi ir budrūs. Ačiū už dėmesį. (*Plojimai*)

**A. TAURANTAS.** Dėkojame Kazimierui Motiekai. Tuo baigiame pirmąją konferencijos dalį. Skelbiu pertrauką iki 12.40 val. 12.40 val. renkamės toliau tęsti konferenciją. Po pertraukos konferencijai pirmininkaus profesorius B. J. Kuzmickas ir daktaras Algirdas Jakubčionis. Ačiū.

### *Pertrauka*

**BRONISLOVAS JUOZAS KUZMICKAS.** Mielieji konferencijos dalyviai, laikas mums tęsti darbą. Gerbiamieji dalyviai, Baltijos kelias tęsiasi, kaip mes čia girdėjome, konferencijos darbas taip pat tęsiasi. Pranešimuose buvo pateikta daug įdomių samprotavimų, apmąstymų, įvykių atmintis buvo paryškinta, tačiau dar daug liko ir, matyt, dar liks ir tolesnei atečiai šio nepaprastai reikšmingo įvyko aptarimams ir atminimui.

Pirmas popietinio mūsų posėdžio kalbėtojas yra profesorius Alvydas Nikžentaitis. Jo tema – „Baltijos kelio 20-metis. Eilinis jubiliejus ar kultūrinės atminties Lietuvoje transformacijos pradžia?“

Gerbiamasis pranešėjas, mes visi esame labai disciplinuoti žmonės ir laiko atžvilgiu. Prašom.

**ALVYDAS NIKŽENTAITIS.** Gerbiamieji ponai, gerbiamosios ponios! Šiais metais Lietuvoje greta Lietuvos tūkstantmečio minimi kiti du jubiliejai, susiję su XX a. istorija: Molotovo–Ribentropo pakto 70-metis bei Baltijos kelio 20-metis. Abu šie įvykiai XX a. laikytini epochiniais ne tik Lietuvai, tačiau ir platesniam regionui. Jei Molotovo–Ribentropo paktas lėmė visų pirma Baltijos šalių nepriklausomybės praradimą, tai Baltijos kelio efektas yra visiškai atvirkščias. 1989 m. išryškėjusi pilietinė tuometinių sovietinių Baltijos respublikų gyventojų drąsa įtvirtino nuostatą dėl neprievartinio pasipriešinimo formos galimos sėkmės ir buvo svarbi preliudija į Baltijos šalių nepriklausomybės atkūrimą. Šis žingsnis galėtų būti lyginamas su kitais įvykiais, vykusiais regione, tokiais kaip Popiežiaus Jono Pauliaus II vizitu į Lenkiją ir jį lydėjusiu vidiniu lenkų išsivadavimu bei Berlyno sienos griuvimu 1989 m. lapkričio 9 d.

Greta istorinės reikšmės, vienas iš šių įvykių, konkrečiai Molotovo–Ribentropo paktas, vaidina svarbų vaidmenį ir dar kitu požiūriu. Būtent šis paktas yra Lietuvos kultūrinės atminties centrinė ašis, didžiojo pasakojimo apie 1990 m. kovo 11 d. atkurtą Lietuvos Respubliką fenomenas, fundamentas. Pasaulio istorijoje nėra valstybių, kurios neturėtų kultūrinės atminties. Kiekviena seniai ar naujai susikūrusi valstybė kuria kultūrinę praeities aplinką, kurioje išryškinami tai valstybei svarbūs praeities pasakojimai bei jų pagalba išreikštos vertybės, kurioms politiškai organizuota visuomenė reiškia pagarbą, jas puoselėja ir diegia ateinančioms kartoms.

Kultūrinę atmintį kuria visuomenės politinis ir kultūrinis elitas, sprendimų forma nustatydamas, kokius praeities siužetus derėtų visų pirma visuomenei prisiminti, kurių reikėtų atsisakyti. Būtent kultūrinės atminties kūrimo metu ir vyksta procesas, dažnai įvardijamas „nugalėtojų istorijos“ arba „istorijos perrašymo“ vardu. Kultūrinės atminties centre atsidūrę praeities vaizdiniai yra ritualizuojami, siekiant sukurti visuomenės emocinį ryšį su išrinktąja praeitimi.

Molotovo–Ribentropo paktas priklauso tos išrinktosios praeities tipui Lietuvoje, tačiau vienas jis negali funkcionuoti viešojoje erdvėje ir pats savaime nėra Lietuvos kultūrinė atmintis. Prisiminimai apie šį prieš 70 metų vykusį įvykį papildyti kitais siužetais: 1940 metų Lietuvos okupacijos ir aneksijos istorija, pasakojimais apie lietuvių deportacijas į Sibirą pirmosios ir antrosios sovietinės okupacijos metais. Bendrai didįjį pasakojimą, legitimizuojantį šių dienų Lietuvos Respubliką, tai yra kultūrinės atminties pagrindą, galima pavadinti pasakojimu apie Lietuvos nepriklausomybės praradimą. Tipologiškai tokia kultūrinė atmintis priskirtina atminties tipui, kurios centre stovi auka. Lietuvos visuomenė tokiu būdu priklauso nemažai Europos valstybių ir visuomenių grupei, laikančiai save istorijos aukomis ir naująjį visuomenės bei valstybės identitetą konstruojančiai pralaimėjimo istorijų pagrindu.

Pasaulyje nėra kultūrinių atminčių, kurios būtų grindžiamos išimtinai aukos kompleksu. Nors aukos momentas tokio tipo atmintyse ir yra dominuojantis, tačiau svarbų vaidmenį vaidina ir pasipriešinimo momentas. Herojiniu pralaimėjimu grindžiamos atminties Lietuvoje elementu buvo ir yra įvardijama partizaninė kova, trukusi Lietuvoje įspūdingai ilgą laikotarpį. Todėl, kalbant apie Lietuvos kultūrinę atmintį, galima konstatuoti, kad jos centre yra ne tik Lietuvos nepriklausomybės praradimo istorija, tačiau ir pasipriešinimo sovietams istorija, neretai partizaninį karą su sovietais pratęsianti net iki 1990 m. kovo 11-osios.

Skirtingai interpretuojama praeitis skiria visuomenes, panašiai interpretuojama – jungia. Atsimenant šią mintį, reikėtų paanalizuoti atmintį apie Hitlerio–Stalino susitarimą pasauliniame kontekste. Iš karto galima pasakyti, kad, priešingai negu gegužės 8-oji, šis įvykis nėra atmintinas įvykis Jungtinėms Amerikos Valstijoms, šį Europos padalijimą menkai prisimena britai ar prancūzai. Nors po pakto pasirašymo įvykusi Vokietijos agresija prieš Lenkiją ir sukėlė Antrąjį pasaulinį karą, dėl keistos paties karo pradžios Vakarų europiečiams pats karas siejasi su aktyvių karo veiksmų pradžia. Šio karo priešistorė geriausiu atveju jiems asocijuojasi su karo Vokietijai paskelbimu rugsėjo 1 d., tačiau ne su Hitlerio–Stalino sandėriu. Šis paktas nieko nereiškia ir tokioms Vidurio Europos valstybėms kaip Vokietija. Dėmesio koncentravimas į Antrojo pasaulinio karo brutalumą ir holokaustą leidžia jiems dėmesį labiau kreipti į tą laikotarpį, kuris prasidėjo nuo Sovietų Sąjungos užpuolimo. Panaši situacija susiklostė rytinėje Lietuvos kaimynėje Rusijoje. Kultūrinę atmintį užvaldęs pergalės Didžiajame tėvynės kare mitas verčia rusus ignoruoti sandorį, galintį gerokai sutepti įsivaizduojamo Europos išvaduotojo mundurą.

Taigi lieka šalys, kurias paktas palietė tiesiogiai: Suomija, Baltijos šalys, Baltarusija, Ukraina, Moldova ir Rumunija. Tačiau ir šių šalių gyventojų bei valstybių laikysena dėl pakto toli gražu nevienoda. Rugsėjo 17 d. – Sovietų armijos agresijos prieš Lenkiją pradžia – baltarusiams yra nacionalinė šventė, Rytų ir Vakarų Baltarusijos susivienijimo diena. Trumpą laiką po 1990 m. nacionaline švente ją laikė ir Moldovos gyventojai, tačiau

pastaraisiais metais dėl prorumuniškos šios šalies gyventojų dalies nuostatų Molotovo–Ribentropo paktas neakcentuojamas šalies, kuri, tiesą sakant, ir atsirado viešojoje erdvėje pakto dėka. Tokios pat nuosaikios nuostatos, nors dėl skirtingų priežasčių, dominuoja šiandieninėse Suomijos ir Ukrainos valstybėse. Po „oranžinės revoliucijos“ prasidėjusi nauja Ukrainos valstybės istorijos politika buvo orientuota visų pirma į atsiribojimą nuo bendros istorijos su Rusija ir SSSR, o Ukrainos SSR istorija pradėta traktuoti kaip okupuotos šalies istorija. Tokiame istorijos politikos kontekste net neverta tikėtis, kad Molotovo–Ribentropo paktas bus vertinamas analogiškai baltarusiškam variantui.

Kita vertus, toks nutylėjimu grindžiamas konsensusas Ukrainoje gali pasirodyti trapus Prezidento rinkimus pralaimėjus V. Juščenkai, kadangi pagrindinė opozicinė Regionų partija šiuo klausimu, atrodo, turi kitokią poziciją. Viena įtakingiausių šios partijos veikėjų Hana Herban neseniai yra pareiškusi, kad reikia peržiūrėti dabartinį ukrainiečių požiūrį į paktą, nes jo dėka susivienijo Rytų ir Vakarų Ukraina.

Suomijoje, vertinant Antrąjį pasaulinį karą apskritai ir Molotovo–Ribentropo pakto padarinius konkrečiai, linkstama prie nuomonės, kad Suomija pasiekė gynybinę pergalę. Nors Karelijos praradimas „tematizuojamas“ Suomijos kultūrinėje atmintyje, tačiau politiniai reikalavimai susigrąžinti prarastas teritorijas yra visuomenės marginalų reikalavimai. Nors Rumunijoje paktas ir laikomas pasaulio sąmokslu prieš Rumuniją dalimi, jis užgožtas vėlesnio Rumunijos, kaip nacistinės Vokietijos sąjungininkės, įsitraukimo į Antrąjį pasaulinį karą šešėlio, o kartu ir C. Antonesku kulto šešėlio. Taip bendra atsiminimų erdvė ir vienoda pakto konotacijos erdvė susiaurėja iki trijų Baltijos valstybių ir Lenkijos.

Aukos kompleksu grindžiama kultūrinė atmintis, kaip ne kartą pažymėta šios problematikos tyrinėjimuose, skatina ne tik nekritinį požiūrį į praeitį, visų pirma užkirsdama kelią tirti savo grupės istorinės atsakomybės klausimą, bet kartu stiprina poreikį ieškoti priešų išorėje. Ši pastaba ypač gerai tinka šalims, savąją kultūrinę atmintį grindžiančioms Molotovo–Ribentropo paktu. Pasaulyje niekas, išskyrus pavienius komunistinių pažiūrų istorikus ir dalį Rusijos politinio elito, net nebando neigti, kad Molotovo–Ribentropo paktas sudarė sąlygas SSRS 1940 m. užgrobti Baltijos valstybes. Lietuvoje akcentuojant šį beveik visuotinai pripažintą faktą, labai dažnai siekiama nutylėti kitą su šiuo paktu susijusį įvykį, būtent Vilniaus krašto atgavimą tais pačiais 1939 metais. Vertinant šį labai komplikotą faktą, reikėtų galbūt pasinaudoti lenkų patirtimi analizuojant jiems ne mažiau skausmingus istorinius klausimus, susijusius su vokiečių deportacijomis iš naujai Lenkijai priskirtų teritorijų. Vieno lenkų intelektualo žodžiais, dėl ko turėtų lenkai gailėtis, buvo ne klausimas, ar reikėjo deportuoti, tačiau klausimas – kaip?

Pastaruoju metu ryškėja ir kitos problemos, susijusios su Molotovo–Ribentropo pakto reikšme regiono šalių kultūrinėje atmintyje. Peteris Niedermuelleris, aptardamas atminties problemas, su kuriomis susiduria postkomunistinės šalys, konstatavo, kad kai kolektyvinė atmintis susiduria su istorine tiesa, kurią jis įvardija kaip politizuotą atmintį, atsiranda du kovos laukai. Simbolinėje kovoje už istorinę tiesą išsikristalizuoja atminties bendruomenė, siekianti vienos tiesos, turinčios tikslą legitimizuoti politinio elito valdymą ir pačią sistemą, įtvirtinimo. Antrasis kovos laukas yra susijęs su pirmuoju. Tuo metu, kada susiformuoja „teisingos“ atminties poreikis, iškyla kitas poreikis – stigmatizuoti kitus atminties modelius. Kultūrinės atminties, pagrįstos nepriklausomybės praradimo naratyvu Lietuvoje atveju, siekiama kriminalizuoti praeitį – numatoma baudžiamoji atsakomybė.

Šiuo atveju už neteisingą partizaninės kovos Lietuvoje pristatymą. Nekritiško požiūrio į savąją praeitį visoms neigiamoms pakto atminties vienijamoms valstybėms būdingas istoriškumu grindžiamas antirusiškumas, žinomo lenkų intelektualo Aleksanderio Smolaro žodžiais, net šių šalių užsienio politikas pavertęs istorijos politika. Kuriam laikui pablogėję ne tik Lenkijos ir Rusijos, tačiau Lenkijos ir Vokietijos santykiai taip pat yra laikomi užsienio politikos pakeitimo istorijos politika rezultatu.

Tačiau per Molotovo–Ribentropo pakta interpretuota ir aukos kompleksu grindžiama kultūrinė atmintis kelia problemų ne tik Baltijos šalių ir Lenkijos dvišaliams santykiams su Rusija, o Lenkijos atveju ir su Vokietija, tačiau ir šių šalių santykiams su partneriais Europos Sąjungoje. Iki naujųjų šalių iš Vidurio ir Rytų Europos priėmimo į Europos Sąjungą šios Bendrijos šalys save laikė, be kita ko, ir bendros atminties erdve. Praeities atžvilgiu susiformavęs konsensusas senojoje Europos Sąjungoje buvo paprastas. Svarbiausiu uždaviniu ir pamoka iš praeities senosios Europos Sąjungos šalys laikė siekį neleisti pasikartoti Antrojo pasaulinio karo katastrofai, o šios katastrofos pagrindiniu simboliu laikė holokaustą. Naujosios Europos Sąjungos šalys į jau atminties prasme susiformavusią Bendriją atėjo su savo praeities vaizdiniais, dažnai konfrontuojančiais su esminiais kultūrinės atminties, dominuojančios senosios Europos Sąjungos šalių valstybėse, elementais. Šalys, Antrojo pasaulinio karo metais ar tuoj po jo išgyvenusios sovietų ir nacių okupacijas, labai natūraliai linksta jas lyginti. Šie procesai ir kai kuriose senosiose Europos šalyse yra pažengę gana toli. Didžioji dalis ir senosios Europos šalių yra linkusios daryti tokius lyginimus, tačiau bėda yra ta, kad dažnai naujosiose Europos Sąjungos šalyse tokio sulyginimo metu atsiranda aukų konkurencija, kas Vakarų šalyse yra prilyginama holokausto reikšmės menkinimui. Tokie vakariečių įtarimai, jeigu paanalizuosime kad ir tos pačios genocido sąvokos vartojimą ir genocido istorijai skirtų muziejų, ekspozicijų turinį, ypač Baltijos valstybėse, nėra be pagrindo.

Konfliktai atminties pagrindu, tarp kitko, buvo viena iš priežasčių, lėmusių Prancūzijos ir Olandijos nenorą ratifikuoti Europos Sąjungos sutartį. Tai buvo ne tik protestas prieš galimą tolesnę Europos Sąjungos plėtrą į Rytus, tačiau ir prieš naujuosius šios Bendrijos narius ir jų vykdomą atminties politiką. Europos Sąjungoje, kaip rodo diskusijos dėl bendros Europos atminties ir bandymai kurti Europos istorijos muziejų Briuselyje, debatai, vis labiau įsisaugmoninama bendros kultūrinės atminties formavimo pradžia. Nors per tokius debatus dažnai vis dar akcentuojamas vien tik holokaustas kaip Europos centrinė atminties figūra, netrūksta tekstų, kuriuose įvardijamos ir kitos temos, taip pat ir sovietinis komunizmas. Kaip parodė šių metų renginiai Europoje, skirti visų pirma Baltijos sienų griuvimui, 1989 m. galėtų pretenduoti taip pat į vieną svarbiausių visos Europos atminties vietų. Berlyno sienos griuvimas, kaip dažnai pabrėžiama, nėra tik Rytinės Europos dalies išsivadavimo iš komunizmo varžtų, Rytų ir Vakarų Europos susivienijimo simbolis. Šis įvykis turi ir pasaulinę dimensiją. Su Berlyno sienos griūtimi iš esmės baigėsi Šaltasis karas. Būtent dėl šios priežasties šių metų lapkričio 9 d. į Berlyną susirinko gerokai daugiau ir netgi aukštesnio rango didžiųjų valstybių lyderių nei į Antrojo pasaulinio karo pradžios minėjimą Gdanske. Baltijos kelias, nors emociškai labiau sieja lietuvius su estais ir latviais, taip pat yra šių europinių procesų dalis. 1989 m. lietuviai, ko gero, pirmą kartą per visą XX amžių buvo aktyvūs pasaulinio masto įvykių dalyviai. Argi tokia Baltijos kelio, beje, nepriešinanti Lietuvos su niekuo, atmintis nenusipelno tapti ir centre lietuvių kultūrinės atminties figūra? Atminties akcento perkėlimas neturėtų būti sutapatinamas su atminties apie šiuos

tragiškus įvykius Lietuvai praradimu. Tačiau prisiminimai apie skaudžią praeitį neturėtų toliau būti centrine Lietuvos kultūrinės atminties figūra, lemiančia ir lietuvių požiūrį dabar į juos supančią aplinką.

2009 m. Lietuvos Respublikos Seimas pataisė valstybinių švenčių ir atmintinų dienų sąrašą, nuspręsdamas nuo šiol minėti ne tik Juodojo kaspino, tačiau ir Baltijos kelio dieną. Ar tai reiškia, kad šiais metais minimas ne paprastas Baltijos kelio jubiliejus, o naujos bendros europinės atminties Lietuvoje gimimo diena? Ačiū. (*Plojimai*)

**ALGIRDAS JAKUBČIONIS.** Dėkui gerbiamajam prelegentui už išsakytas reikšmingas mintis. Turbūt itin verta įsidėmėti kelias jo pasakytus mintis, būtent tai, kad 1989 metus Europa turėtų minėti kaip vienus jai reikšmingiausių. Iš tiesų, kai pagalvoji, kas darėsi Baltijos valstybėse: mitingai, demonstracijos... Kažkaip dar šiandien prasprūdo pro akis tai, kad 1989 metų vasarą vien Lietuvoje buvo surinkta 1,5 mln. parašų, kad būtų išvesta sovietinė kariuomenė iš Lietuvos. Taigi drįstume sakyti: 1989 metai – tai politinio aktyvumo, arba politinio brandimo metai Lietuvos istorijoje. O kiek tai išliko mūsų kolektyvinėje atmintyje? Taigi prašom mokslo darbuotoją Ireną Šutinienę.

**IRENA ŠUTINIENĖ.** Pratęsdama, veikiau komentuodama, profesoriaus A. Nikžentačio iškeltą klausimą apie kultūrinės atminties transformacijas, norėčiau pakalbėti apie tokios transformacijos kontekstus kolektyvinėje atmintyje. Kolektyvinę atmintį čia suprasčiau kaip dabar gyvenančių kartu neformalioje ir pusiau formalioje aplinkoje prisiminimus, memuarais artikuluojamą ir perduodamą atmintį.

Dar sociologijos klasikas E. Durkheimas atkreipė dėmesį į ritualinių praktikų, kurioms priskirtini ir istorinių sukaikių minėjimai, stiprią latentinę galią kuriant socialinę integraciją ir solidarumo efektus. Todėl istorinių sukaikių minėjimai gali būti suprantami kaip simboliniai kolektyvinio veiksmo ištekliai. Sovietmečio pabaigoje disidentų grupės dar neturėjo organizacinių, materialų ar komunikacinių išteklių mobilizuoti žmones kolektyviniam veiksmui. Todėl ir buvo pasitelkti kultūriniai simboliniai ištekliai ir būtent vieši įvykiai, gebantys sukelti kolektyvinius jausmus, galėjo suburti platesnę, santykinai neorganizuotą ir anksčiau nedalyvavusią visuomenę, ir kartu sukurti socialinę galią. Toks protesto mobilizavimui skirtas minėjimas buvo 1987 m. minėjimas prie A. Mickevičiaus paminklo. Minėjimų ritualai jungia bendruomenę to praeities naratyvo, kuriam priklauso minimas įvykis, pagrindu. Šiuo požiūriu rugpjūčio 23 d. buvo taikliai pasirinkta simbolinė data, kurios minėjimas aiškiai ir vienareikšmiškai įvardijo okupacijos naratyvą ir mobilizavo iš jos išsilaisvinti. Tolesni šios datos minėjimai, galbūt ir kiti Sąjūdžio ritualai, sietini jau tik su mobilizacijos masto klausimais.

1988 m. rugpjūčio 3 d. mitingas Vingio parke vėl tapo nuosekliu žingsniu į išsilaisvinimą įvardijant ir įtvirtinant anksčiau viešai neįvardytą istorijos pasakojimą ir suburiant jau gerokai didesnę visuomenės dalį išsilaisvinimo iš okupacijos naratyvo pagrindu. 1989 m. Baltijos kelias, sujungęs trijų Baltijos šalių žmonių siekius ir apjungęs daugiausia Lietuvos gyventojų, jau buvo ne mobilizacija ateities kolektyviniams veiksams, bet pats toks neprievartinio protesto veiksmas, taip suvoktas ir organizatorių, ir dalyvių.

Apklausoje žmonės įvardija jo skirtingumą nuo kitų susibūrimų. Jie jautėsi, daugelis pirmą kartą, aktyviais kolektyvinio veiksmo veikėjais, subjektais. Daugeliui, ypač atokiau nuo didžiųjų miestų gyvenančių miestelių ir kaimo žmonių, tokiam neįprastam jų gyvenimo



kontekstuose veiksmui reikėjo drąsos. Šis veiksmas reiškė išsilaisvinimo, baimės įveikimo ir kiekvieno žmogaus reikšmingumo pajautimo džiaugsmą. Todėl neatsitiktinai Baltijos kelyje atsirado gėlės. Šį kartą – ne kaip aukų pagerbimo, o kaip šventės ir džiaugsmo ženklas.

To laiko Sąjūdžio renginiams buvo būdingi bruožai, kurie juos iš esmės skyrė nuo tradiciškai (...) ir kitų suprantamos minios. Lenkų psichologas Adamas Biela tokius susibūrimus įvardija kaip agoralinius susibūrimus, kuriems būdinga: pirma, dalyvių orientacija į, jo žodžiais, aukštesnias vertybes, t. y. solidarumo, laisvės, religines, antra, žmonių tarpusavio geranoriškumas, atidumas ir trečia, vieningumas siekiant tikslo. Šie bruožai buvo būdingi ir kitiems Sąjūdžio renginiams, bet Baltijos kelyje jie buvo išreikšti intensyviausiai, ir tai atsispindi ir šio įvykio kolektyvinėje atmintyje.

Dabartinei šio įvykio kolektyvinei atminčiai nėra labai svarbu, kiek žmonių iš tikrųjų dalyvavo Baltijos kelyje, nes joje jis suvokiamas visų pirma kaip vienybės simbolis, bet dalyvavusių skaičius svarbus šio įvaizdžio populiarumui. 1992 m. po trejų metų atliktos apklausos duomenys rodo, kad tai iš tikrųjų buvo daugiausia žmonių apjungęs ritualas, nors ne visos grupės jame atstovautos proporcingai. Apklausos duomenimis, dalyvavo 31 % suaugusių Lietuvos gyventojų, o dar 36 % klausėsi radijo transliacijos. Realiai dalyvavo daugiau, nes apklausti tik vyresni negu 18 metų žmonės.

Baltijos kelio įvaizdis buvo ir yra siejamas su vienybe. Neturėtų stebinti, kad realus dalyvavimas skiriasi nuo šio įvaizdžio. Kolektyvinė atmintis visada subjektyvi ir išryškina tuo metu visuomenei aktualius aspektus. Įvairios visuomenės grupės Baltijos kelyje dalyvavo netolygiai ir tai susiję su daugeliu veiksnių. Visų pirma geografinės priežastys. Daugiausia dalyvavo Vilniaus, Panevėžio, Šiaulių gyventojų. Taip pat suprantama, kad buvo lengviau organizuoti atvykimą iš miestų. Tai viena iš priežasčių, kodėl dalyvavo mažiausiai kaimo žmonių – tik 8 %, miestelių – 17 %, rajonų centrų – 34 % ir didžiųjų miestų – 51 %.

Kaimo žmonės pasyviau dalyvavo ir klausydami radijo. Iš viso dalyvavo asmeniškai arba klausėsi radijo net 86 % didžiųjų miestų gyventojų ir 50 % kaimo gyventojų. Skiriasi ir išsilavinimo grupių dalyvavimas. Daugiausia – 60 % – dalyvavo žmonių su aukštuoju išsimokslinimu, tad daugumą sudarė didžiųjų miestų gyventojai su aukštuoju išsilavinimu. Tarp jų vyravo vidutinio amžiaus – 35–50 metų žmonės, jaunimas iki 25 metų buvo pasyvesnis. Sunku pasakyti kodėl.

Skiriasi ir tautinių grupių dalyvavimo laipsnis. Lietuvių dalyvavo 35 %, rusų ir lenkų – apie 14 %. 1992 m. skyrėsi ir dalyvių bei nedalyvavusių politinės orientacijos. Pavyzdžiui, 35 % dalyvavusių ir 8 % nedalyvavusių ketino balsuoti už Sąūdį ir 21 % dalyvių ir 69 % nedalyvavusių – už LDDP. Bet šie skirtumai neturėjo didelės įtakos Baltijos kelio įvaizdžiui to meto kolektyvinėje atmintyje. Šiame kontekste paminėtinas vieno dalyvio įrašas anketoje: „Jei mūsų tauta turi bent kelias dešimtis tūkstančių tokių šviesių veidų, aš nebijau ateities.“ Įdomu, kad labai panašiai šiais metais spaudoje įvardijo savo iš filmuotos medžiagos susidarytą įspūdį mergina, kuri prisistatė kaip pirmosios laisvoje Lietuvoje gimusios kartos atstovė.

Socialinės atminties tyrėjas Polis Konertonas tokių minėjimų metu išgyvenamus jausmus įvardija kaip kūrybiško užvirimo momentus, kurių metu simboliškai reprezentuojama ne tik praeitis ir dabartis, bet ir utopija. Baltijos kelyje žmonės išgyveno demokratiškos laisvų, solidarių, geranoriškų žmonių ateities visuomenės utopiją. Todėl

Baltijos kelio įvaizdis atmintyje jau tada tapo idealiu matu vertinant sudėtingą to meto realybę.

Kaip rodo tos pačios 1992 m. apklausos duomenys, vyrausias Baltijos kelio simbolio interpretacijas sudarė šie aspektai: dauguma – 60 % – įvardijo vienybės, solidarumo, ryšio jausmą, tautos, žmonių, įvairių tautybių, Baltijos valstybių. Cituoju: „Stiprus iki ašarų vienybės jausmas, buvome viena šeima“ ir panašiai. Jau tada šis aspektas turėjo ir nostalgijos atspalvį. „Baltijos kelyje buvome vieningi, dabar apsitvėrėme tvoromis“ ir panašiai.

Antras svarbus aspektas – žmonių draugiškumas, geranoriškumas, dėmesingumas. 17 % tai pažymėjo. Tai buvo atviras klausimas, žmonės patys rašė savo įspūdžius. Žmonių pilietiškumas, aktyvumas – 15 %, kova dėl bendro tikslo – 12 %, žmonių drąsa, patriotizmas, stiprybė, džiaugsmas ir viltis – 15 %.

Paanalizavus šių metų šalies miestų ir rajonų spaudos pranešimus apie šių metų Baltijos kelio minėjimus, susidaro įspūdis, kad Baltijos kelio įvaizdis iš esmės nepakito. Jis išliko nostalgijos nuspaldintu idealiu matu, kuriuo matuojama dabartis. Pora citatų: „Baltijos kelias turi būti mūsų širdyse ir naikinti piktžaides.“ Kita citata: „Mes turime būti pilietiškai aktyvūs“ ir panašiai. Ir svarbiausiu šio įvykio atminties ženklu išliko vieningo veiksmo ir pakilių emocijų atmintis. Kiek svarbesnis tapo trijų tautų valios pareiškimo motyvas, taip pat kiek svarbesnę reikšmę žmonių atmintyje įgijo drąsos ir ypač pilietinio aktyvumo motyvas.

Skaitant jaunų žmonių pasisakymus, susidaro įspūdis, kad šioje atmintyje jie taip pat ieško atskaitos taško ir inspiracijų pozityviems dabarties veiksams. Pora citatų. „Baltijos kelias – man įrodymas, kad galime vieningai visi kartu kažką siekti.“ Ir kita, ilgesnė, citata: „Dar ir dabar negaliu galutinai suvokti šio reiškinio, to stebuklo, nes nebuvo, nemačiau, negirdėjau. Bet šis 600 km tęsėsis unikumas man visą gyvenimą bus pačiu tvirčiausiu argumentu, kad konsolidacija yra šviesiausias laužas kovojant su negandų tamsa.“ Būdinga, kad spaudos pranešimuose atsispindinčiuose Baltijos kelio minėjimo tekstuose visai neminėtas pats Molotovo–Ribentropo paktas. Tai irgi rodytų, kad žmonėms svarbesni pozityvūs aspektai. Šie duomenys leistų profesoriaus A. Nikžentaičio pranešimo pabaigoje keltus klausimus apie atminties transformacijas komentuoti taip: visuomenės kolektyvinėje atmintyje yra prielaidų paremti tokiai transformacijai, nes bent šis įvykis kolektyvinėje atmintyje suvokiamas kaip Nepriklausomybės atgavimo naratyvo simbolis. Jeigu tokia atmintis būtų kuriama kultūrinėje atmintyje, kolektyvinė atmintis galėtų ją paremti. Ačiū už dėmesį. (*Plojimai*)

**A. JAKUBČIONIS.** Dėkui gerbijamajai pranešėjai, ir turbūt dėkui pirmiausia už kelis dalykus. Už informatyvų pranešimą. Kažkada, atsimenu, kilo diskusijos, jeigu neklystu, su R. Ozolu, aš buvau taip sakęs: Sąjūdis – tai visa Lietuva. Kartais taip norisi pasakyti, kad Baltijos kelias irgi buvo visa Lietuva, deja, moksliniai pranešimai ir turi tai, kad jie pasako – 31 proc. dalyvavo Baltijos kelyje. Gal šiek tiek ir liūdna, bet, šiaip ar taip, konferencijos ir yra tam, kad jos formuotų teisingus dalykus. Ir antras dalykas. Dėkui pranešėjai dar kartą už pasakytą esmę, kokioje kolektyvinėje atmintyje išliko Baltijos kelias. Tai ir nostalgiškas, ir unikalus, ir vieningas veiksmas, sujungęs vienodai emocionaliai visą tautą, visus Baltijos šalių gyventojus. Turbūt reikėtų sakyti, kad viena iš tų idėjų, kurias formavo Baltijos kelias, buvo asmeninės laisvės idėja.

Docentas daktaras R. Batūra – „Laisvės idėja ir Baltijos kelias“. (*Plojimai*)

**ROMAS BATŪRA.** Laisvės idėja, man rodos, tautos istorijoje skambėjo tūkstančius metų. Mes galime tą ryškiau pasekti nuo senųjų laikų, kai ėjo ginti tėvynės visi, kas galėjo pakelti skydą, kas turėjo jėgų tai atlikti, kovoti už laisvę. Mūsų valstybinis herbas Vytis taip pat simbolizuoja tą pareigą, kai priešą vyti iš šalies privalėjo irgi didžioji visuomenės dalis. Baltijos kelias ir atspindi svarbius laisvės siekius jau dabar, kai mūsų tauta, išblaškyta po pasaulį, Baltijos kelią vadino iš karto keliu į laisvę, kai tai savo plakatuose „Laisvę Lietuvai!“, „Laisvę Latvijai!“, „Laisvę Estijai!“ ir širdyse deklaravo šių tautų žmonės. Taigi kovoje už laisvę, kovoje už tautos ir valstybės laisvę, kartu ir už demokratiją pasaulyje, pradedant nuo Baltijos tautų žemių, buvo labai svarbūs šie momentai.

Lietuva dar Vytauto laikais po Žalgirio, 1412–1421 metų laikotarpiu, tarptautiniuose forumuose kėlė ir vėlesniuose amžiuose naudojosi tuo, kad tauta turi teisę savarankiškai gyventi savo teritorijoje. Įdomu tai, kad tai gali būti vienas iš anksčiausių tokių pareiškimų apie tautos teisę, kuri ir šiandien dar yra minima tarptautinėje arenoje.

Po ilgų valstybingumo laikotarpių ir daugiau negu šimtmetį trukusios okupacijos 1918 metais atkurta Lietuva po kelių mėnesių, tų metų pabaigoje, vėl iškilmingai ir dvasingai kvietė visuomenę gruodžio paskutinėmis dienomis ginti laisvę nuo artėjančio priešo –bolševikų. Laisvė buvo apginta net ne Nepriklausomybės kare, o vėl okupuota Lietuva naujai tarė savo žodį, laisvės siekį, valstybės atkūrimą, nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą, skelbė išskankinta lietuvių tauta 1941 m. birželio 23 d. sukilėlių lūpomis.

Patekus į antrąją sovietinę okupaciją, kartu dar prieš tai ir į hitlerinę, Lietuvos partizanai savo dvasiniais pareiškimais, visų pirma partizanų dainomis, eilėraščiais, poetiniais rinkiniais, labai akcentavo laisvės siekį. Kai už tėviškės laivę buvo kovojama dar po karo, 1941 metais, tai buvo deklaruojamas motinos skausmas žuvus sūnui partizanui, apdainuojamas ir tokiomis mintimis: „kai sūnų išleidai į Laisvės kovas.“ Laisvės idealas visur buvo akcentuojamas. Štai Dzūkijos partizanų dainose, liūdnei ir optimistiškai skamba daina: „Lietuva mini praeitį garbingą, kai į laisvę ėjo kelią skindama./ Neverkit pušys, ažuolai pušyne, mes parnešime laisvę, nors daug mūsų negrįš./ Lietuvos šalelė laisvės pasiilgus, kaip baltas žiedas saulėje pražys.“ Nepaisant to, kad tai buvo pirmieji okupacijos metai, optimizmo gaida skambėjo ištisai, buvo neatsižvelgiama į sunkiausius praradimus ir žūtis. Dainoje minima tremtis ir partizanų brolių žūtis, bet linkima laisvės Lietuvai, kai „žuvusiems skamba laisvės varpai taip galingai ir garsiai.“ Dzūkų partizanų dainos, štai partizano ir žmogaus iš Kasčiūnų prie Merkio Vyto Jakavonio „Eilės Lietuvai“: „Moko motina sūnelį, kaip lietuviu būti, ir jei priešas puola šalį, už laisvę žūti.“ Pietų Lietuvos partizanų srities laikraštyje „Mylėki Tėvyne“ išreikšta pagarba motinai, suklupusiai prie sūnų, žuvusių dėl tėvynės laisvės. Eilėraštis „Tėvynei“: „Dėl tavęs, o Tėvyne, šiandien aš kovoju dėl tavęs, dėl tavųjų vaikų./ Visada, net sapne, apie laisvę svajoju, apie laisvę gimtųjų laukų.“ Tai Alkupėno poetiniai žodžiai, parašyti 1945 metų gegužę. Yra partizano Žadgailos, tikroji jo pavardė – Bartkus, reikšminga, kad jis buvo Jono Žemaičio bendražygis, 1949 m. vasario 16-osios Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdžio Tarybos Deklaracijos signataras. Taigi ne paprasti žmonės, o dvasingi žmonės kūrė ir to meto Lietuvos viziją.

Partizanų poezijoje optimistiškai skamba „laisvės trimitų garsai laimingam Tėvynės rytojui“. Tai eilėraštis „Tau, Tėvyne“, parašytam 1948 metais. Eilėraštis „Partizanų kapas“, taip pat parašytam 1948 metais, optimistiškai teigiama, kad „greit bus laisvė, minės šitą

karį prisikėlusi jauna Lietuva.“ Nepaisant sunkiausių laikų, optimizmo netrūko. „Pirmųjų jaunystės dienų kelyje kovoj už Tėvynę ir Laisvę žuvęs ilsėkis, brolau, žygį tęsim toliau, negrįšim be laisvės namolio.“ Taip 1949 metų birželį žuvusiajam rašė partizanas Girėnas. Taip pat eilėraštyje „Žuvusiajam“: „Laisvė grįš, tavasis kraujas bus kaip žiedas nuostabus,/ tėviškėj degs rytas naujas, o tavęs nebus.“ Parašyta 1950 m. su gauduliu, bet turint ryžtingų minčių. Štai Vilnelės eilės „Partizanų kraujas“: rausvas kraujas partizano dėl Tėvynės laisvės kritusio ir t. t., taip pat „Pabuski Lietuva!“ Žūstant Tėvynės gynėjams, skausmingai kalbama apie Lietuvą, laukiančią, kada auštantis rytas su laisve sugrįš. 1953 m. parašytos Aušrelės eilės apie beverciančią, priešų nukankintą Tėvynę ir laisvės ilgesį švintančioje padangėje. „Be skausmų ir be kraujo niekas laisvės suprast neišmoks, nežinos, kam tiek žūta, kentėta.“ Yra eilėraščių, minčių, vedančių per šimtmečius kovos už laisvę paralelę. „Nešė Žalgirį Širvintuos /mūsų bočiai laisvės rytą /ir šiandien mes lapais krintam, /nes ta laisvė saule švyti.“ Vienu metu atsiskleidžia ir istorija, ir optimizmas.

Žymus lietuvių poetas partizanas Bronius Krivickas savo galinga kūryba stiprino Sovietų okupuotos Lietuvos dvasines jėgas, laisvės idealą iškėlė į poetinės galios aukštumas. B. Krivickas savo kūriniuose ironizavo okupantų veiksmus, jų ideologiją. Eilėraštis „Laisvė ir taika“ – „Vergiją sunkią Ostlande mes vilkom, /dabar mums grįžo laisvė ir taika, /nes mus atėjo išvaduot nuo vilko /išdresiruota Rusijos meška“. Toks palyginimas ir šiandien kelia tam tikrų minčių. Kančios ir kovos idėja veda į prisikėlimą, partizanų spaudoje buvo apibendrintos laisvės siekio pastangos ir istorija. Vėliau partizanų Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio taryba sovietinės okupacijos sąlygomis 1949 m. vasario 16 d. išdidžiai deklaravo laisvės siekį, kad Lietuva kartu su kitomis tautomis sukurtų pasaulyje teisingą ir laisvę pripažįstančią taiką, kad taip prisidėtų prie pasaulio demokratijos.

Tarptautinėje arenoje svarbi inteligentijos, atsidūrusios Vakaruose, veikla. Ji kilo ir iš partizanų kovos, paprastų žmonių laisvės siekio. 1949 m. birželio 14 d. buvo paskelbta Lietuvos Charta, ji turėjo suvienyti ir sustiprinti pasaulyje išblaškytas tautos jėgas. Joje akcentuojama tautos, kalbos, šeimos, tautinės kultūros, valstybės, mokyklos, tautos istorijos, tautinio solidarumo reikšmė. Išeivijos svarba Amerikoje buvo ir tebėra didelė. Amerikos lietuvių tarybos iniciatyva 1949 m. JAV Vyriausybė patvirtino pripažįstanti Lietuvos nepriklausomybę, o 1967 m. Vašingtone lietuvių išeivijos manifestas skelbė tolimesnę kovą už laisvą ir nepriklausomą Lietuvą.

Pasaulio demokratija, Lietuvos visuomenė pasaulyje ir partizaninės kovos dvasia įkvėpė ir disidentus. Jau 1978 m., prieš Molotovo–Ribentropo pakto liūdnas sukaktuves, Lietuvos laisvė lyga pateikė pareiškimus Jungtinių Tautų Generalinei Asamblėjai pasmerkti 1939 metų SSSR ir hitlerinės Vokietijos suokalbį, prašymą padėti Baltijos tautoms atgauti laisvę, išvesti sovietinę kariuomenę iš to krašto. Tos didelės kovos, susijusios su tautos dvasiniais resursais, veikiamas 1980 m. vasario 14-ąją JAV prezidentas R. Reiganas pavadino Baltijos šalių laisvės diena, paskelbė tai patvirtinančią deklaraciją. Jau 1988 m. lapkričio 20 d. remdamasis ir tautos kova, ir tarptautine pagalba Lietuvos Sąjūdis paskelbė moralinę Lietuvos nepriklausomybę ir ta dvasia 1989 m. gegužę ir vėliau buvo rutuliojama Baltijos kelio idėja, kuri taip pat vedė Baltijos tautas – lietuvius, latvius, estus – į laisvę ir nepriklausomybę. Taigi jeigu akcentuojame politinius, statistinius dalykus, turime nepamiršti tautos dvasios, kuri iš tikrųjų buvo nepalaužiama per visą okupaciją, būtent paprastų žmonių gyvenimas, mąstysena ir siekiai ją atspindėjo. Ją išreiškė oficialūs

partizanų dokumentai, Sąjūdžio dokumentai. Baltijos kelias yra labai svarbus dvasinės ilgalaikės kovos rezultatas, sėkmingas rezultatas, parodantis ir lietuvių, ir mūsų brolių dviejų Baltijos tautų pastangas ir reikšmę taikiai kovoti su okupacine jėga naujomis sąlygomis. Šio kelio reikšmė, be jokios retorikos, yra nemirtinga. Galiu pasakyti, kad jis – tai dalis partizanų kovos.

Šiandien Lietuvoje atgimsta prosovietinė propaganda, leidyklos leidžia knygas, niekinančias Lietuvos laisvę, Lietuvos partizanus. Išaina storos stribų atsiminimų knygos stalinistine dvasia. Nesuprantu, kad tai vyksta mūsų dienomis, jau turbūt metus laiko centriniame knygyne stovis tos knygos, tokia antilietuviška, antivalstybinė propaganda. (*Plojimai*)

**A.JAKUBČIONIS.** Dėkoju gerbiamajam pranešėjui už emocionalų ekskursą į praeitį. Manau, visi supratome, visiems buvo įrodyta, kad laisvės idėja niekada nežuvo, kad laisvės išsaugojimas iš esmės buvo nulemtas Baltijos kelio. Tačiau kad ir kaip būtų, nuo laisvės reikėtų pereiti prie kitų idėjų ir prie Molotovo–Ribentropo pakto idėjinių ištakų. Gerbiamasis R. Ozolas. Prašom. (*Plojimai*)

**ROMUALDAS OZOLAS.** 2008 m. vasarą viešojoje erdvėje šmėstelėjo ir vėl dingo labai įdomi sąvoka – Pasauliui nebūtina valstybė. Nemanau, kad ji yra išimta iš apyvartos, kaip kad daroma su kokia eurui nebereikalinga valiuta. Labiau tikėtina, kad su turinio apibrėžimu ir vartojimo atvejų aprašymu ji yra padėta į kokį nors slaptosios informacijos seifą.

Įtakingas JAV dienraštis (...) lapkričio pradžioje išspausdino straipsnį „Molotovo–Ribentropo dujotiekis“, taip pavadindamas „Šiaurės srovę“, arba *Nord Stream* dujotiekį per Baltijos jūrą. Lietuvoje ne daug kam kėlė abejonių, kad dujų vamzdis per Baltijos jūrą yra geopolitinis riboženklis, moderni, šių laikų dvasią atitinkanti demarkacijos linija, nubrėžta tų pačių aukštųjų susitariančiųjų šalių, kaip kažkada pagal tokią pat stipriąją teisę, tik įformintą kita terminija, buvo nubrėžta Stalino ir Hitlerio Europos padalijimo linija.

Žinoma, „Šiaurės srovė“ gali nereiškėti, kad Lietuva ir kitos Baltijos rytinės pakrantės šalys tapo pasauliui nebebūtinomis valstybėmis. Lygiai taip pat kaip ir Molotovo–Ribentropo pakto slaptieji protokolai nereiškia, kad po penkerių metų Lietuva tebebus „ostlandas“, o po penkiasdešimties – tarybine socialistine respublika. Bet gali ir reikšti, jeigu bus pakankamai pritariančiųjų, sutinkančiųjų. Nesutinkantieji turėtų pasiremti kuo nors, kas bent jau jiems patiems būtų itin tvirta ir akivaizdu.

Esama dviejų tokių atramų – filosofijos ir istorijos. Pirmoji teikia principus, kurių galima laikytis net gyvybės kaina, antroji – faktus, leidžiančius net ir praktiniam protui konstruoti analogijas ir projekcijas. Ir filosofija, ir istorija šiandien iš intelekto disciplinų baigiamos paversti erudicijos ar net literatūros žanrais. Principai skelbiami, esą, mąstymo akligatviais, o istorija daugiau ar mažiau įtikinamais ir sėkmingais asmeniniais pasakojimais.

Kad ir kaip šitos disciplinos būtų bandomos diskredituoti, vargu ar kas bent jau tylomis nesiremia daugelį teorijų maitinančiu požiūriu, kad šių dienų Europa prasideda su anglų ir prancūzų revoliucijomis. Mums svarbu ne tiek jų skirtybės, kiek laiko subrandintas siekimas rasti visuomenės didžiumos, arba daugumos, protingo atstovavimo būdą bei strategines idėjas. XVIII amžius tokias idėjas išgrynino, o Didžioji Prancūzijos revoliucija suformulavo.

Laisvė, lygybė, brolybė iki pat šių dienų yra Europą idėjiškai valdančios, kad ir kaip įvairiai būtų interpretuojamos, mūsų gyvenimo būdo pamatinės nuostatos. Jos yra pradžia to Europos idėjinio vienijimosi, idėjų ir ideologijų Europos, kuria tolydžio tampa buvusi tikėjimų ir bažnyčių Europa. Civilinė Europa kuriama su tokia valia ir tikėjimu, kuriamąja idėjos galia, kad jos vardan galima giljotinuoti ne tik Karalių Saulę, bet ir patį giljotinuotoją, net jeigu jisai Robespjeras.

Didžiosios Prancūzijos revoliucijos pamatinės idėjos buvo dar abstrakčios idėjos. Jos praktiškai protui praktiškai žmonių gyvenime yra sunkiai priimanamos, nes sunkiai suprantamos, šaltos. Netgi pats Viešpats Dievas kažkada turėjo pasaulin paleisti sūnų, kad parodytų savo tikrumą, savo buvimą apskritai. Trys Didžiosios Prancūzijos revoliucijos idėjos: laisvė – tai yra kiekvienos kūrybos ištaka, lygybė – protingas jos išskleidimas ir brolybė, arba doras kūrybos vaisių pasidalijimas, yra tobula sekuliarizuota Trejybė.

Tačiau kas yra tas realusis veikiantysis subjektas? Kas ir kaip šias idėjas įdaiktina ir išveda į tą protingumą, kuris būtų ne kokia nors napoleoniška šėlionė, o tiesiausias istorijos vieškėlis? XIX a. viduryje K. Marksas atsako: tikras istorijos subjektas yra proletariatas, jis yra laisviausias, nes neturi ko prarasti. Istorinės alternatyvos jam nėra, tad jis realiai protingiausias, nes kiekvienas tikras arba realiai galimas veiksmas yra vertesnis už patį protingiausią šnekėjimą. Čia K. Marksas. Beveik pažodžiui.

Klausimas vienas: kaip proletariatas gali imtis tų realiai galimų protingų veiksmų? K. Marksas nedvejoja – per proletarinę revoliuciją. Revoliucija yra istorinės laisvės įgijimo būdas, naujos daugumos atvedimo į valdžią būdas. Jos įtvirtinimas yra proletariato diktatūra, o gynimas – nuo parlamentinės daugumos iki karo, taip pat ir pilietinio. Proletariato diktatūra (išsigandusiesiems sako marksistai) nesanti niekas daugiau kaip protingo istorijos proceso prielaida, panaši į kiekvieno mąstymo premisą. Su tuo ginčytis neįmanoma. Makiavelizmas, valdžios paėmimo ir išsaugojimo filosofija, marksizme pagrindžiama visa europinės filosofijos patirtimi. Rusijos lenininio bolševizmo istorija yra klasikinis klasinio protingumo įkūnijimas. Perversmas vadinamas revoliucija, žudynės vadinamos pilietiniu karu, imperialistiniai karai vadinami išsivaduojamaisiais.

Ir visą šitą prievartą aptarnaujantis bolševikinis parlamentarizmas, visos atgyvenusios normos, santykiai ir jiems atstovaujantys subjektai diktatūrai nebūtini, taigi ir neprotingi dalykai parlamentų pagalba gali būti sunaikinti dar efektyviau, svarbu liaudį uždegantis tikslas ir šūkis. Tuoj po Spalio perversmo 1918 m. J. Stalinas paskelbė: Vakarai su savo imperialistiniais žmogėdromis tapo tamsos ir vergovės židiniu. Užduotis yra šį židinį visų šalių darbo žmonių džiaugsmui ir paguodai sudaužyti. Ir pradeda Rusiją rengti pasauliniam karui – jau tada. Pirmiausia, žinoma, Europoje. Sąjunginiai proletarų susirinkimai, aukščiausiosios tarybos visa tai vieningai palaiko. Adolfas Hitleris, sėkmingai sumanipuliavęs Reichstagu, internacionalinei socialistinei diktatūrai – bolševizmui pabando priešpriešinti nacionalinę socialistinę diktatūrą – fašizmą, sukliudydamas bolševizmo tiesiaieigį žygį į pasaulinę komunistinę diktatūrą. Visas šis komunistinis ir antikomunistinis armagedonas konstruojamas pagal Karlo Markso logiką ir metodiką. Visas – pabrėžiu.

Kai šiandien kas nors kalba apie klaidas ar nukrypimus, teisindamas ar menkindamas Rusijos pilietinio karo košmarus, Ukrainos *holodomoro* žvėriškumus, Baltijos šalių ištisų socialinių sluoksnių tremtis ir neigdamas genocidišką jų pobūdį bei mastą, tuo pačiu metu

akcentuodamas žydų genocido unikalumą, tas paprasčiausiai ignoruoja (dėl kokių priežasčių – čia atskiras klausimas) akivaizdžiausią faktą, kad fašizmas, arba nacionalinis socializmas, visų pirma yra istorinis atsakas į internacionalinį socializmą – bolševizmą. O abiejų jų ištakos – Karlo Markso „Komunistų partijos manifestas“ su visais jį lydinčiais raštais, teoriškai įteisinančiais visomis įmanomomis priemonėmis pasiektos realios daugumos protingumą, kaip vienintelį tikrai galimą protingumą. Kaip vienintelį.

Slaptieji protokolai, pasirašyti prie Nepuolimo sutarties, dalijančios Europą į Rytų ir Vakarų zonas, buvo patvirtinti su tokiu lengvumu ir tokiu įsitikinimu savo teisumu (beje, prisiminkime, kas šitą nuostatą laiko labai svarbia ir šiandien), kaip vieninteliu tuo metu arba netgi apskritai teisingu, kurį galima suprasti tik atsimenant, kad sandorį sudaro dvi giminingos sielos ir protai. Kad pasaulis nedalintinai ir negražintinai priklauso tik vienam iš jų, neabejoja abu.

Visi šiandien žinome tų abiejų teisuolių likimą. Mums, likusiems po jų, Antrasis pasaulinis karas, dviejų iš marksistinio komunizmo kilusių Europos idėjų apie protingą pasaulio sukūrimą susirėmimo metas, palieka tik tiek Europos ir Azijos žmoniškųjų resursų, apie ką dažnai nutylima, kad Šiaurės pusrutulis ir šiandien laikosi tik imigracija ir emigracija ir konvulsiškai kuria neaiškas valstybines struktūras bei institucijas šitam tautų kraustymuisi ir maišymuisi valdyti.

1949 m. pasirodė dar vienas epochinis dokumentas, fundamentaliau negu „Komunistų partijos manifestas“ sukonkretinęs didžiosios prancūzų revoliucijos idėjas. Tas dokumentas – Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, jau ne atskirą klasę, o kiekvieną individą skelbianti istorinio protingumo kriterijumi. Pirmasis jos straipsnis sako: „Kiekvienas gimęs žmogus yra laisvas, su juo privaloma elgtis, kaip su laisvu“. Man privaloma, bet jam nebūtinai. Šiuo kriterijumi remiantis kuriama Europos Sąjunga, šiuo kriterijumi grįsta Jungtinių Tautų trečiojo tūkstantmečio ideologija (o dokumentas labai svarbus, juo vadovaujasi visas pasaulis), šiuo kriterijus paremtos Europos ir pasaulio teisinės normos ir jų priežiūros bei įgyvendinimo institutai.

Jau VII mūsų eros amžiuje vienas ankstyvosios krikščionybės teoretikas yra pasakęs, jog Dievas įsikūnijo Kristumi, kad pats žmogus galėtų tapti Dievu. Tapo. Šiandien ir teoriškai, ir praktiškai kiekvienas yra beveik Dievas arba raginamas tokiu būti, nors totaliąją XXI a. pradžios tvarką realizuoja dar tikrai mažumų dauguma. Ir kada girdi, kad jau lapkričio pabaigoje Jungtinės Amerikos Valstijos į abi Vidurio Europą replėmis gobiančias sroves žiūri nebe taip įtariai kaip lapkričio pradžioje, kai NATO viršūnėms Rusijos karinės pretenzijos darosi priimtinos, kai tik prieš 2 dienas Maskvoje baigėsi viso pasaulio rusų telkimo kompanija, o dėl jų ne tik žmogaus teisių, bet ir Rusijos pilietiškumo gynimo Maskva seniai grasina galinti imtis bet kokių veiksmų prieš bet kurią, netgi ir NATO, šalį, tai gal geriau dar šiandien, kad ir praleidžiant progą patylėti, paklausti, kokie protokolai pasirašyti prie „Šiaurės srovės“ sutarties? Šiandien jau ir prie „Pietų srovės“.

Žinau, kad Baltijos kelias – mūsų nesutikimo su esama padėmi manifestacija – buvo. Visi tikrai buvę istorijos faktai kuria naują istoriją per asmens ir tautos atmintį. Tačiau kai iš mūsų 1990 m. atkurtų tautos namų – Lietuvos valstybės – vėl išvaryta arba pabėgo milijonas žmonių, mūsų žmonių, niekam dėl to pernelyg čia, pas mus, neišgyvenant, bet mielai jais pasinaudojant pasaulyje, aš negaliu būti tikras, kad tuose protokoluose, tuose šių dienų protokoluose, Lietuva nėra apibūdinama kaip pasauliui nebereikalinga valstybė.

Klausimas vienas: ar sutiksime? Tai šiandien svarbiausias iššūkis mūsų kolektyvinei atminčiai, kurią šiandien bandome stiprinti. Dėkui. (*Plojimai*)

**A. JAKUBČIONIS.** Dėkui gerbiamajam pranešėjui už iš tiesų prasmingą pranešimą, už atskleistas protokolų istorines, filosofines ištakas, taip pat tai, kokią grėsmę gali kelti Lietuvai nauji protokolai.

O dabar pereikime prie kito pranešimo, kuriuo žvilgsnis bus nukreiptas į Baltijos kelią pasaulio šalims. Taigi profesorius Alfred Erich Sen – „Kaip pasaulis matė Baltijos kelią“. Prašom, profesoriau. (*Plojimai*)

**ALFERD ERICH SENN.** Aš pirmą kartą šitoje salėje kalbu. Duokite man sekundę visam skoniui pajauti. Ačiū. Ne, aš nieko nereikalavau iš jūsų, tik iš savęs. Man buvo pasiūlyta tema „Kaip pasaulis matė Baltijos kelią“. Aš šitą supratau ir žiūrėjau į kelią kaip ne lietuvis, aš čia gal esu specialistas. Sakyčiau, kad tuo metu ne lietuviai daugiausia žinojo apie Baltijos kelią per rusišką prizmę, todėl kalbėsiu apie tai, kaip amerikiečių korespondentai Maskvoje perdavė pasauliui žinią. Bet pirma apie tą prizmę.

Devintajame dešimtmetyje užsieniečiai apskritai nelaukė, kad bus tautinių neramumų Sovietų Sąjungoje. Aleksandras Štromas čia buvo išimtis. Jie dažnai sakydavo, kad ir nėra SSRS nacionalinės problemos. Dešimtmečio viduryje mūsų ČŽV teigė, kad ir nebus problemų. Ronaldo Reigano vyriausybė Vašingtone paminėjo deportacijas 1940 metais, bet tokie minėjimai turėjo mažą įtaką JAV politikai. Ne vienas sovietologas ir prognozavo, kad pabaltijiečiai greit asimiliuosis į rusų kultūrą. 1989 m. nauja Vašingtono administracija, vadovaujama Dž. Bušo ir B. Kokrafto, vis dar žiūrėjo į Pabaltijį per rusišką prizmę. Jie sveikino M. Gorbačiovo *perestroiką* ir bijojo, kad tautiniai sukilimai, sutriuškinus SSRS, galėtų sudaryti daug mažų valstybių, kurios turėtų atominių ginklų. M. Gorbačiovas ir eksploatavo šią baimę. Nors jis sutiko duoti Pabaltijui ekonominę autonomiją, bet perspėjo, kad etninis konfliktas galėtų pakelti chaosą. SSRS vadai, žinoma, kalbėjo apie konfliktą tarp tautybių, kurių taikytojas būtų Maskva. Amerikiečiai vis matė perspektyvą Maskvoje. Baltijos kelio metu aš buvau Amerikoje. Tuo laiku vieno žinomo instituto leidyklos pirmininkas Amerikoje man išaiškino, kodėl jis atmetė mano knygą „Bundanti Lietuva“. „Nesvarbu, – jis man sakė, – kas vyksta Vilniuje, yra svarbu, kas vyksta Maskvoje“. Taip mūsų specialistai tuo metu galvojo. Bet buvo ženklų, kad reikalai po truputį keičiasi. Reikia paminėti, kad Amerikos ambasadorius Džekas Metlokas labai domėjosi tautiniais klausimais ir kalbėjo su visais, kurie tik galėjo jį aplankyti. Buvo ten ir lietuvių. Kaip diplomatu, žinoma, jam reikėjo atstovauti Vašingtono pažiūroms, bet jis ieškojo informacijos visur.

Na, o dabar žurnalistai. Žurnalistai yra laisvi žmonės. Jie ieškojo sklindančios informacijos ir nebuvo kokios nors politikos „kaliniai“. Tik sužino, kad kažkas vyksta Vilniuje, tuoj skuba ten. Ypač svarbios buvo, galima sakyti, dvi komandos. Vieną sudarė Ana Kuper iš „National Public Radio“ ir Bilas Keleris iš „The New York Times“. A. Kuper tuo laiku beveik kasdien pranešdavo ką nors per radiją. Tada tų pranešimų aš klausiau, bet gaila teksto dabar neturiu. Kita komanda buvo Deividas Romenikas – „Washington Post“ ir Esterfainas, jie rašė ir į „The New York Times“. Visi simpatizavo pabaltijiečiams, bet buvo nuolat akredituoti Maskvoje, todėl jiems reikėjo atspindėti ir Maskvos pažiūras. 1989 m. buvo ir priežasčių bijoti smurto. Balandžio 5 d. sovietai užpuolė demonstrantus Tbilisyje, o birželio 4 d. pasaulis matė įvykius Tiananmenio aikštėje. Niekas tikrai nežinojo, kas bus Pabaltijje.



Buvo gandy, kad Rytų vokiečiai ir Rumunija siūlysis teikti pagalbą palaikyti tvarką Pabaltijyje. Tai tik dar labiau prisidėjo prie įtampos. Bet dėl to žurnalistams reikėjo patiems matyti, kas čia vyksta. Man nereikia kalbėti apie pačią demonstraciją, jūs geriau visa tai žinote negu aš. Po demonstracijos Maskvos laikraščiai kritikavo pabaltijiečius, bet smurto nebuvo, nors Esterfainas pranešė, kad policija mušė demonstrantus Maskvoje. Maskva skundėsi, kad Lietuva kažkieno yra stumiama konfrontuoti su visa Sovietų Sąjunga, bet aiškos grėsmės nebuvo. Užsienio žurnalistai atsipūtė ir manė, kad tikrai Sovietų Sąjungoje nauja era. Staiga situacija pasuko į naują etapą. Rugpjūčio 20 d., šeštadienio vakarą, per televiziją perskaitomas laiškas, kurį CK siunčia partiečiams Pabaltijyje, esą ten nei partijos vadovybė, nei liaudis nesielgia taip, kaip Maskva norėtų, ir dėl to gali būti dar kažkas blogo. Pabaltijo tautų likimui gresia rimtas pavojus, – sakoma deklaracijoje. Ką tai galėtų reikšti? Dabar mes žinome, kad smurto nebuvo ir po to, Sausio įvykiai buvo dar toli ateityje. Bet tada niekas nežinojo, kas bus kitą dieną. Vis tiek Pabaltijys nereagavo taip, kaip politbiuras ir CK laukė. Maskva, žinoma, norėjo matyti atgailą. Sovietų Sąjungoje praeityje tokiose situacijose visi mušdavo sau į krūtinę ir skelbdavo: „Ja vinovat“. Šįkart to nebuvo, tik visi norėjo dėl šio pranešimo diskutuoti. Žurnalistai aktyviai skatino tą diskusiją. Per visus Maskvos kanalus jie girdėdavo, kad pabaltijiečiai supranta, kad gal per greitai eina ir gal per daug reikalauja, bet žurnalistai to nepriėmė kaip Evangelijos. Jie turėjo ir kitus šaltinius ir stengėsi daugiau klausinėti. Pirmas klausimas buvo komunistams nepatogiausias: koks čia M. Gorbačiovo vaidmuo? Ar jis yra nutaręs dabar griežčiau elgtis? Štai klausimas. Ar čia ne koks nors konservatorių politbiuro kontražingsnis? Esterfainas rašė, kad M. Gorbačiovas ne Maskvoje, jis atostogauja, ir nežinoma, ar jis inicijavo arba ir rėmė šiandieninę kietos linijos deklaraciją. Anglas žurnalistas Deividas Boldvingas rašė: „Maskvoje paprastai juokaujame, kad kai tik M. Gorbačiovas išvažiuoja atostogauti į savo „dačią“ prie Juodosios jūros, reikalai pradeda laisvai slidinėti.“ Propagandistai, tokie kaip G. Arbatovas ir G. Gerasimovas, teigė: žinoma, kad M. Gorbačiovas viską žino. Bet iš Gorbačiovo „ni slova“, išskyrus telefono skambutį A. Brazauskui. Publikai M. Gorbačiovas nieko neskelbė. Kadangi nebuvo aiškaus atsakymo, mano minimi žurnalistai žengė tolyn. Savo pranešimais jie išaiškino ir bendrus įvykius Lietuvoje, ir Lietuvos (...). Jie, galima sakyti, buvo trečia partija tarp Pabaltijo ir Maskvos. Kremliaus specialistai, be abejo, skaitė, ką korespondentai rašė apie įvykius Pabaltijyje, ir gal galėjo, gal geriau galėjo suprasti įvykius. Rugpjūčio 29 d. (...) rašė, kad komunistai Pabaltijyje turi atrasti kokią vidurinę kelią tarp Maskvos kritikos ir tautinių jausmų Pabaltijyje. (...) rašė rugsėjo 2 d. „New York Times“: „Dabar matant grėsmę pražūtingo pralaimėjimo naujuose vietiniuose rinkimuose, KP vadovai Pabaltijyje stengiasi nusitolinti nuo partijos vadovybės Maskvoje.“

Gal rimčiausia Pabaltijo įvykių analizė pasirodo rugsėjo 2 d. „Washington Post“. (...), kuris dabar redaguoja žurnalą „The New Yorker“ gyrė pabaltijiečių rimtumą ir kartu garbino M. Gorbačiovo politiką. Jis rašė: vartojant moralinį spaudimą ir blaivų nepaklusnumą gigantiškai politinei jėgai, pabaltijiečių judėjimas dėl nepriklausomybės yra pradėjęs vartoti taktiką, kuri primena Amerikos civilinės teisės judėjimą 7 dešimtmetyje ir M. Gandžio pasyvios rezistencijos žygį prieš britus Indijoje. Kaip ginklą, jis rašė, pabaltijiečiai naudoja moralinę jėgą ir nepaprastą jausmą drąsos, sušvelnintą ramybe ir disciplina. Iš kitos pusės, jis rašė, sovietų vyriausybė, vadovaujama M. Gorbačiovo, dabar yra priėmusi moralę kaip įtakos priemonę. Maskva anksčiau, jis rašė, niekada negalvojo apie moralinį spaudimą. Dabar Sovietų Sąjunga, anot (...), stovi prie lūžio – ar eiti pirmyn, ar atgal. Rugsėjo viduryje,

kai M. Gorbačiovas jau buvo grįžęs į Maskvą, viskas atrodė ramiau. Sovietų vadovybė jau nenorėjo daugiau kalbėti apie deklaraciją ir M. Gorbačiovas pats kalbėjo apie galimus kompromisus. Kai nieko neišėjo iš tos CK deklaracijos, daug kas greit ją užmiršo. Iškilo kitos problemos, ypač klausimas, ar Lietuvos komunistų partija atsiskirs nuo SSKP?

Kitas naujas klausimas jau išeina iš mano temos, bet norėčiau dar truputį pasakyti apie deklaraciją. Maskva norėjo kaip galima greičiau viską apie deklaraciją užmiršti. Lietuviai nenorėjo leisti užmiršti, vis keldavo tą klausimą. SSKP vadovai pasiūlydavo tik miglotus atsakymus ir visiškai nepanoro atsakyti. V. Medvedevas – SSKP ideologijos sekretorius – asmeniškai tikino lietuvius, jog pasirašė deklaraciją neperskaitęs. Jis supyko, kad lietuviai vis dar kelia šitą klausimą. Pagaliau 1990 m. sausio mėnesį, kai M. Gorbačiovas su savo komanda atvažiavo į Vilnių, buvo didelė spaudos konferencija su V. Medvedevu. Ir aš ten dalyvavau. Konferencijoje aš paklausiau V. Medvedevo: kas parašė tą deklaraciją? Lietuviai žurnalistai manęs prašė šitą padaryti kaip amerikietį. Ir mane dar pasodino pirmoje eilėje. Jie man siūlė kalbėti angliškai, bet aš nenorėjau duoti V. Medvedevui per daug laiko vertimo metu apgalvoti atsakymą, todėl tiesiog paklausiau: „Kto pisał deklaraciju?“ V. Medvedevas perskaitė man paskaitą apie tai, kaip įvairūs CK organai gali leisti pareiškimus CK vardu, išbarė mane už domėjimąsi tokiu senu dokumentu, ragino surasti linksmesnių minčių, kadangi prasideda naujas dešimtmetis, ir rekomendavo man pastudijuoti naują CK rezoliuciją nacionaliniu klausimu. Keturi (...), jokio atsakymo. SSKP vadovybė akivaizdžiai norėjo pamiršti viską apie tą rugpjūčio pareiškimą.

Žurnalistai neužmiršo. Po Maskvos pučo 1991 m. rugpjūčio mėnesį „New York Times“, kuris ne taip entuziastingai rašė apie Lietuvą, jau gyrė Lietuvą, sakydamas, kad Pabaltijo tautos buvo katalizatoriai kalbant apie sovietų perversmą. „New York Times“ korespondentas (...) savo knygoje rašė: „Svariausias ir grėsmingiausias iššūkis sovietų valstybės vieningumui ir integralumui kilo iš mažytės Lietuvos.“ (...) savo knygoje (...) rašė, kaip jis buvo Sąjūdžio būstinėje Vilniuje ir žiūrėjo, kaip jauna moteris dainuodama siuntė pranešimus apie Baltijos kelią po visą pasaulį. Anot (...), tai buvo tikra revoliucionierė. Galima dar pridėti J. Ligačiovo žodžius: „Situacija Lietuvoje keitėsi nuo kritiškos iki grėsmingos ir katastrofiškos, kol pagaliau tapo išcentrinio destruktivaus proceso, iškelusio SSRS egzistavimo klausimą, katalizatoriumi.“ Vienas amerikietis yra sakęs, kad žurnalistika yra pirmasis istorijos juodraštis. Man atrodo, amerikiečiai žurnalistai Maskvoje siūlė įdomų juodrašį pasauliui apie tuos įvykius. Ačiū už dėmesį. (*Plojimai salėje*)

**B. J. KUZMICKAS.** Labai ačiū gerbiamajam profesoriui, to meto daugelio įvykių betarpiškam stebėtojai, už labai įdomų ir gyvą pranešimą parodant kai kuriuos labai reikšmingus to meto įvykių aspektus. Juk Baltijos kelias, simbolizavęs Baltijos tautų kelią į nepriklausomybę, tai nebuvo kova vien tiesiogine politine prasme, tai buvo taip pat kova už viešąją nuomonę. Už viešąją nuomonę ir tuometinėje Sovietų Sąjungoje, už viešąją nuomonę visame pasaulyje, buvo svarbu ir šiame fronte laimėti. Sovietinė propaganda tą puikiai suprato ir nuo pat pirmųjų judėjimų Baltijos valstybėse dienų pradėjo skleisti melagingą, iškreiptą informaciją. Vakarų šalių žiniasklaidai taip pat buvo tam tikras net bandymų metas, kaip į tuos įvykius žiūrėti, kuo pasitikėti. Baltijos kelias buvo labai reikšmingas ir unikalus signalas, bylojantis apie taikingą Baltijos šalių kelią į nepriklausomybę ir apie Molotovo–Ribentropo susitarimo reikšmę.

Kaip šių įvykių rezonansas skambėjo Rusijoje, kaip buvo vertinamas, mums išdėstys gerbiamasis Sergejus Kovaliovas – Rusijos žmogaus teisių gynėjas, disidentas, to meto Lietuvos nepriklausomybės siekių rėmėjas. Prašome, gerbiamasis pranešėjau. (*Plojimai*)

**SERGEJUS KOVALIOV.** Deja, aš kalbėsiu rusiškai. Ačiū, pone pirmininke. Aš dar nelabai suvokiu, kaip man savo išsisklaidžiusias mintis sudėti į pranešimui skirtą laiką. Man buvo pasiūlyta kalbėti apie tai, kaip skirtingai Molotovo–Ribentropo paktas ir jo slaptieji protokolai vertinami Rusijoje. Man atrodo, kad tai nėra įdomu, kaip vertinami, žmonės, turintys galvą ir sveiką protą, supranta, kas tai, supranta, kad tai Rytų Europos padalijimas, visų pirma Lenkijos. Ir ne tik Lenkijos, kaip jūs čia puikiai tai suprantate. Aišku, tai galėtų suvokti ir Suomijoje, nors nevisiškai pavyksta.

Mūsų nesenas prezidentas, o dabar premjeras sako, kad tai nemoralus susitarimas, tačiau būtinas. Ką gi padaryti? Nemoralu, tačiau būtina. Be jo nebuvo galima apsieiti, nors jis nemoralus, bet labai naudingas. Mano nuomone, jeigu kalbame apie Molotovo–Ribentropo paktą ir jo slaptuosius protokolus, kurių taip ilgai nebuvo galima rasti, nors jie buvo tiesiog mūsų namuose, savame portfelyje, tai visa tai paaiškinama labai paprastai. Nereikia bandyti prisiminti, kas kam atiteko pagal tuos susitarimus, kam teko Vilnius, kam teko kažkas kita, reikia paprasčiausiai suprasti, kad du banditai pradėjo tam tikrą žaidimą. Tas žaidimas vyko ne kokioje nors beorėje erdvėje, bet kokios nuorodos, bet kokie dabartinių sovietinių komentatorių ekskursai, kad visa Sovietų Sąjunga taip pat žaidė tokį žaidimą su Vakarais, su Prancūzija, su Anglija ir buvo pasirengusi vieningu frontu pasipriešinti Hitleriui, visa tai yra melas.

Stalinas, žinoma, derėjosi ir Vakaruose, taip pat ir su Vokietija. Jis elgėsi labai paprastai, kaip labai paprastai elgiasi visi kriminaliniai nusikaltėliai. Jis norėjo suprasti, kalbant ne visai literatūrine kalba, kur daugiau tau nuskils, t. y. kur daugiau duos, kur daugiau uždirbsi. Suprantama, kad su inteligentiškais lordais iš Anglijos kalbėtis apie tai, kam atiduoti Lietuvą, kokį gabalėlį, ir kam Lenkijos, kur bus valstybinių interesų siena, buvo, aišku, gana sunku, o su Hitleriu, kaip su savu pagal savo prigimtį ir savo dvasią, visa tai daryti buvo visiškai lengva. Abu jie visiškai vienodai, ciniškai derėjosi kaip prekeiviai, apie kokias nors tolimas politines pasekmes jie negalvojo, jie galvojo apie tai, kaip pasidalyti tai, kas blogai guli. O kas bus vėliau? Kas bus vėliau, tai ir bus vėliau. Kaip sakė dar Napoleonas, ką pirmiausia reikia padaryti, tai įsivelti į mūšį, o ten jau pažiūrėsime, kaip kortos kris. Jie taip ir elgėsi.

Todėl kalbos apie tai, ką tai davė Rumunijai, Vengrijai, o kas atsitiko su Vilniaus kraštu, visa tai yra neturintys prasmės pokalbiai. Galėjo atsitikti ir taip, galėjo atsitikti ir kitaip. Štai kokioje situacijoje tuo metu buvo pasaulis.

Dabar kita replika. Bijau, kad ką nors nepakankamai žinau ir ką nors labai keistai praleidžiu. Niekas iki šiol čia neprisiminė, mano nuomone, paties svarbiausio epizodo – 1991 m. sausio ir šito pastato prieš tankų atakas grėsmę. Televizijos centras jau buvo užimtas ir 14 žmonių žuvo sutraukti tankų. Kas tokio esmingo įvyko tada? O įvyko štai kas: Maskvoje, įvairiais skaičiavimais, įvairus kiekis žmonių, vieni sakė, kad pusė milijono maskviečių išėjo į gatves, kiti sakė, kad buvo tik 300 tūkst., aš nežinau, ar tai reikia daryti, suskaičiuoti yra labai sunku, tik mačiau didžiules minias. Ir maskviečių garbei, mano nuomone, reikia pasakyti, kad šios minios ir nulėmė visą reikalą. O maskviečių gėdai turiu pasakyti, kad visiškai netrukus, jau 1994 m. gruodį–1995 m. sausį dėl 25 lavonų Grozne į

gatves išėjo tikrai mažos grupelės, taip atsiliepdamos į tas žudynes. Tuomet maskviečiai iš tikro išsprendė svarbią politinę problemą. Tai padarė ne Borisas Jelcinas, kuris ant tos bangos greitai nuskriejo į Baltijos šalis ir pradėjo dalinti suverenitetą, tai padarė tie maskviečiai. Štai, ko gero, tokia mano replika.

Dabar norėčiau pakalbėti apie tai, apie ką du prieš mane kalbėję oratoriai, ponas R. Ozolas ir ponas E. Senas, taip pat kalbėjo. Noriu pasakyti labai paprastą dalyką, kad jau seniai puikiai labai protingo rašytojo N. Makiavelio aprašyta politika, reali politika, dabartiniame pasaulyje kainuoja dvi kapeikas, nes su ja nieko nebeįmanoma padaryti. Ji daugiau nebegali išspręsti nė vienos kokios nors rimtos problemos. Deja, tai tęsis dar gana ilgai. (Jeigu jūs man leisite, nežinau, ar man užteks laiko, aš norėčiau dėl tų pastabų apie Baltijos problemas ir dar dėl vienos moralinės problemos pateikti du trumpus pavyzdžius.)

Michailas Sergejevičius Gorbačiovas, vienas iš naujo politinio mąstymo šalininkų, visiškai pelnytai gavo Nobelio premiją, nepaisant to, kad jis buvo tos pačios partijos generalinis sekretorius ir tos pačios partijos, apie kurią čia kalbame, auklėtinis. (Tai jau atskiras klausimas.) Tačiau gėdingas M. Gorbačiovo gyvenimo epizodas susijęs su Lietuva. M. Gorbačiovo negali rasti, tankiai atakuoja Lietuvos televizijos bokštą, žmonės žūsta, jam skambina, ir jis yra nepasiekiamas telefonu. Pagalvokime, ar tai įmanoma. Tai aiškus melas. Nieko tokio nebuvo ir negalėjo būti. Aš nežinau, ką atsakytų Michailas Sergejevičius per apklausą apie savo poelgį, tačiau jeigu būtų nuoširdus, jis pasakytų, o ko jūs iš manęs norėjote, kad aš būčiau paėmęs telefono ragelį ir pasakęs, kad jus užjaučiu visa širdimi, bet nieko negaliu padaryti. Tai jūs norėjote išgirsti iš valstybės vadovo? Aš manau, situacija būtų buvusi maždaug tokia.

Nežinau, kaip toli į priekį žiūrėjo trys pertvarkos architektai M. Gorbačiovas, E. Ševardnadzė ir A. Jakovlevas. Galiu manyti, tuo nesu tikras, galiu manyti, kad kuris nors iš jų, galbūt net visi trys, žiūrėjo gana toli ir suprato, kad reikia kurti naują ir kitokią politiką, ne priešpriešos, ne mūšių politiką, ne mūšių tarp nacionalinių interesų ir egoizmo, šis tada buvo vadinamas valstybės interesais, o visiškai kitokią politiką, politiką, kuri yra žemiau už teisę ir paklūsta teisei. Nieko kito mums pasaulyje nereikia, neįmanoma padaryti. Jie iškėlė sau šį grandiozinį tikslą, bet buvo susiję su partija, jų biografijos – tai partinių funkcionierių, partinių karjeristų biografijos. Įsivaizduokite, kokiame lokio urve jie dirbo. Baisu pagalvoti. Juos supo gauja. Tais pačiais 1991 metais rugpjūčio mėnesį labai aiškiai pamatėme. Jie buvo apsupti išprotėjusių senių, kurie nieko nežinojo, nieko nenorėjo žinoti ir tik gal truputį jautė savo naudą ir savo ambicijas, daugiau nieko. Manau, kad šioje gaujoje šie trys, o gal jų buvo vienu daugiau ar vienu mažiau, veikė kaip Kiplingo knygos herojai. Jie uždainavo džiunglių dainelę: mes su tavimi vieno kraujo – tu ir aš. Jie turėjo parodyti šiai klikai, kad jie su ja. O maskviečiams to nereikėjo daryti, ir tuo pasinaudojo B. Jelcinas, ir tai vėliau palaimino M. Gorbačiovas. M. Gorbačiovas suvaidino, kad jis pralaimėjo, o B. Jelcinas suvaidino, kad jis laimėjo. Iš tikrųjų laimėjome mes su jumis.

Antras mano visiškai asmeniškasis pavyzdys. 1987 m. gruodžio 10 d., kai pertvarka pasiekė savo apogėjų, mes, keletas žmonių, sugalvojome Maskvoje surengti tarptautinį seminarą, skirtą žmogaus teisėms. Tą seminarą planavome surengti tam tikrose salėse, jos buvo išnuomos, buvo išsiųsti kvietimai. Iš tikrųjų grupelė žmonių vis dėlto susirinko. Seminaras nebuvo jokio tarptautinio pobūdžio, tai buvo, ko gero, susirinkimas didelėse virtuvėse. Man į rankas pateko tam tikri dokumentai ir mano prašymu tuos dokumentus

prijungėme prie bylos Konstituciniame Teisme. Tie dokumentai buvo labai įdomūs. 1987 m. gruodžio pabaigoje ir kitų metų sausio pradžioje, 1988 m. pradžioje, buvo parašyti skundai, normalūs sovietiniai skundai. Patikėkite, visa tai galima surasti. Tokių raštų esu labai daug skaitęs, tai buvo tikri sovietiniai skundai apie tai, kad grupelė, Timofejevas, Grigorjanas, aš ir dar kai kurie kiti atskalūnai, kaip mus vadino, organizavo ar norėjo organizuoti antisovietinį susirinkimą, purvu ir šmeižtu apdrabstyti Sovietų Sąjungą ir visą sovietų tautą ir panašiai. Jie, aišku, skleis šmeižtą, kalėjimas jų nieko neišmokė, jie nepasitaisė, iš viso būtų teisingiausia tuos niekšus griežtai nubausti. Tačiau to negalima daryti, negalima, nes progresyvi tarptautinė bendruomenė gali tuomet neteisingai suprasti didžiąsias sovietinės pertvarkos idėjas, tokias kaip demokratizacija ir panašiai. Todėl reikia imtis kitų priemonių. Kitų priemonių buvo imtasi, aš apie jas smulkiai nepasakosiu, nėra laiko.

Tačiau vis dėlto kažkas įvyko. Taigi kas čia įdomu? Tai parašai po tais dviem skundais. Tai tikri stalininiai skundai, jie buvo adresuoti Politiniam biurui, o parašai buvo dviejų pertvarkos architektų – A. Jakovlevo ir E. Ševardnadzės. Ir dar du žmonės pagal pareigas – KGB pirmininkas V. Čebrikovas ir generalinis prokuroras A. Rekunkovas. Tai smulkmena, bet ta smulkmena yra labai būdinga. Aš vėliau susipažinau (nelabai artimai) su E. Ševardnadze ir artimai susipažinau su A. Jakovlevu, mes daug kalbėjomės. Šia tema aš drovėjausi kalbėtis, nors daugeliu temų mes labai atvirai kalbėdavome. Aš puikiai supratau tą žmogų – jis negalėjo taip galvoti. Labai tikėtina, kad pagal tą pačią Makiavelio taisyklę jis mus gelbėjo nuo antro suėmimo. Aš beveik įsitikinęs, kad didžioji dauguma tame politiniame biure norėjo mus pasodinti, ir ne tik mus keturis. Ši taisyklė yra būdinga realiai politikai.

Iki to laiko, kol mes taikstysimės su šia realia politika ir nesieksime rimtai, o ne kokiais nors užkeikimais žvelgti atvirai į tai, ką mes vadiname universaliomis vertybėmis, iki to laiko mums nieko nepasiseks padaryti. Aš, aišku, nukrypstu į šalį, tačiau atvirai sakau: aš ne miesto išprotėjęs senukas, aš puikiai suprantu, kad realia politika negalima panaikinti įsakų. Ji egzistuos dar gana ilgai, net jeigu mes kaip ir anksčiau sakysime žodžius „laisvė, lygybė, brolybė“. Jie jau šiandien čia skambėjo, tai didūs žodžiai. Tačiau nebuvo paminėta, kad tie žodžiai visiškai nekludė giljotinai, netgi jai padėjo. Tardami šiuos žodžius žmonės vienas kitam kapojo galvas. Taigi, kol mes nepriprasime, kad tai ne žodžiai, o taisyklės, griežtos taisyklės, nieko mūsų pasaulyje nepasikeis į gera, o mes ir toliau gyvename toje *real politic*.

Aš galėčiau kalbėti dar ilgai, bet mano laikas jau tikrai baigėsi, jau visą minutę kalbėjau ilgiau. (*Plojimai*)

**B. J. KUZMICKAS.** Labai dėkojame gerbiamajam Sergejui Kovaliovui už pranešimą, kuriame išnirto to meto įvykiai, žmonės, vertinimai, kurie rodo, koks painus ir sudėtingas buvo kelias į Molotovo ir Ribentropo susitarimų teisingą vertinimą. Labai ačiū.

Gerbiamieji konferencijos dalyviai, mūsų numatyti pranešimai perskaityti, tačiau konferencija dar nesibaigia, dar bus apskritojo stalo diskusija, ji prasidės 15.30 val. Tada dar bus galima pratęsti, daryti išvadas, apibendrinti, įprasminti ir Baltijos kelią, ir visą tuometinę ir dabartinę situaciją.

Tuo tarpu atėjo pietų metas. Papietauti galima II rūmuose, pirmame aukšte yra valgykla ir bufetas. Linkime sėkmės! Ačiū už dėmesį, už kantrybę.